

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА і ОБОРОНА

№ 10 (34)

2002

Засновник і видавець:

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА РАЗУМКОВА

Президент Центру Анатолій Гриценко
Головний редактор Людмила Шангіна

Журнал зареєстровано в Державному
комітеті інформаційної політики України,
свідectво KB № 4122

Журнал видається українською
та англійською мовами
Загальний тираж
3800 примірників

Адреса редакції:
01034, м. Київ, вул. Володимирська 46,
офісний центр, 5-й поверх
тел.: (380 44) 201-11-98
факс: (380 44) 201-11-99
e-mail: info@uceps.com.ua
web-сторінка: <http://www.uceps.com.ua>

При використанні матеріалів
посилання на журнал
«Національна безпека і оборона»
обов'язкове

Редакція може не поділяти точки зору авторів
Фотографії:

IREX ProMedia, В.Артюшенко — обкладинка,
стор. 21, 35, 44, 48, 50;
УНІАН — стор. 34;
Комп'аньон — стор. 46;
Photo UA — стор. 3, 51, 52.

Макет — Павло Войтенко,
Олександр Москаленко

Техніко-комп'ютерна підтримка — Антон Балицький

© Центр Разумкова, 2002

Видання журналу здійснене за фінансового
сприяння Національно Фонду підтримки
демократії (США)

З М І С Т

ЦЕРКВА, ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ	2
--	---

СТАТТІ

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ <i>Нагія ДУДАР, Людмила ШАНГІНА</i>	6
РЕЛІГІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: РІВЕНЬ, ХАРАКТЕР, ОСОБЛИВОСТІ <i>Андрій БИЧЕНКО, Нагія ДУДАР</i>	14
СТАН РЕЛІГІЙНОЇ МЕРЕЖІ В УКРАЇНІ <i>Володимир ВАСЬКОВСЬКИЙ</i>	22
ЦЕРКВИ В НІМЕЧЧИНІ: досвід співпраці з державою, політичними та громадськими організаціями <i>Д-р Агольф ГАМПЕЛЬ</i>	28
ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ: ЧИ ПРИРЕЧЕНІ МИ МАТИ ТЕ, ЩО МАЄМО? <i>Юрій ЯКИМЕНКО</i>	31
СЕРЕДНІЙ КЛАС В УКРАЇНІ ЯК СУБ'ЄКТ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ <i>Людмила ШАНГІНА</i>	37
ОТЛОЖЕННАЯ ЖИЗНЬ, ИЛИ СРЕДНИЙ КЛАСС В УКРАИНСКОМ ИСПОЛНЕНИИ <i>Людмила ШАНГИНА</i>	45

Умови отримання журналу — на нашій web-сторінці:
<http://www.uceps.com.ua/magazine/>

ЦЕРКВА, ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Розвиток внутрішньої ситуації в Україні свідчить про поглиблення соціально-політичної кризи. На фоні зростання відчуження влади від громадян, особливої актуальності набувають проблеми діяльності соціальних і політичних інститутів громадянського суспільства, у т.ч. — Церкви, яка має найвищий рівень суспільної довіри.

Авторитет Церкви може допомогти у вирішенні багатьох проблем, що заважають демократичному розвитку країни. Для цього необхідно створювати умови для ефективної співпраці суспільства, Церкви і держави, у т.ч. подальшої демократизації церковно-державних відносин. Таким шляхом розвивалися демократії західних держав, до спільноти яких прагне увійти Україна.

Сучасна суспільно-політична ситуація в Україні характеризується значним ступенем соціальної напруженості. Протягом останніх років падає довіра громадян до владних структур, поглиблюється прірва між владою і суспільством. За даними опитувань населення¹, 92% громадян України переконані, що вони не впливають на центральну владу, 89,9% — на владу місцеву, й лише 0,7% респондентів вважають, що вони можуть істотно впливати на центральні та регіональні владні структури. 86,2% громадян не почуваються господарями своєї держави; вважають себе такими лише 7,4%.

Своє негативне ставлення до діючої влади громадяни України висловили під час останніх парламентських виборів (березень 2002р.), коли в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі більшість виборців віддали перевагу опозиційним партіям і блокам. Слід відзначити, що це відбулося за умов застосування владою адміністративного ресурсу, обмеження можливостей опозиційних структур, зокрема, в інформаційній сфері, а іноді — безпосереднього маніпулювання волевиявленням громадян. Внаслідок цього 58,6% громадян України впевнені в тому, що парламентські вибори не були демократичними. Попри декларування владою своїх зусиль щодо сприяння забезпеченню відкритості та прозорості виборів, лише кожен п'ятий (20%) респондент визнав за нею таке сприяння, тоді як протилежної думки дотримуються 57,6% опитаних.

Зростанню недовіри суспільства до влади сприяли і її подальші кроки, спрямовані на формування у Верховній Раді більшості на основі партій, що здобули на виборах меншість голосів. Дієздатність такої більшості, як і прогнозувалося, виявилася обмеженою, внаслідок чого Верховна Рада не змогла налагодити систематичної законотворчої роботи. Опозиційні сили, незважаючи на свою помітну присутність у Парламенті, виявились усунутими від

керівництва законодавчим органом, так само як і від важелів впливу на виконавчу владу, що засвідчив процес затвердження нового прем'єр-міністра України.

Намагання діючої влади забезпечити свою стабільність будь-якою ціною призводить до посилення в її діяльності авторитарних тенденцій, що стали особливо виразними протягом останніх місяців та охопили різні сфери суспільного життя. Інституційними передумовами такого розвитку подій стало те, що за умов відсутності незалежної судової влади, практично вся повнота повноважень належить Президенту України та виконавчим структурам, які до того ж отримали значні можливості впливу на Парламент. Така централізація влади спричиняє концентрацію негативного ставлення до неї на особі Президента — за даними опитувань, 77,6% громадян не підтримали б зміну законодавства, яка дозволила б обрати нинішнього главу держави Л.Кучму на третій термін; 71,8% респондентів негативно поставилися б до висунення його кандидатури на наступних виборах, а 71,7% — підтримали б добровільну відставку Президента Л.Кучми.

В Україні звужується простір свободи слова, посилюється контроль над ЗМІ з боку влади та провладних політичних і бізнесових кіл, все ширше впроваджується політична цензура. За результатами соціологічного дослідження, у жовтні 2002р. на питання щодо наявності політичної цензури в Україні ствердно відповіли 73,6% громадян. Примітно, що за період з травня 2002р. частка тих, хто твердо переконаний в існуванні в країні політичної цензури, зросла на 10%. Діяльність Президента та структур виконавчої влади подається у вигідному для них світлі, доступ до ЗМІ опозиційних сил і незалежних громадських організацій блокується. Це призводить до позбавлення громадян об'єктивної інформації про суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в країні, до формування одномірного інформаційного

¹ Тут і далі за текстом наводяться результати загальнонаціональних соціологічних досліджень, проведених соціологічною службою Центру Разумкова в період з квітня по жовтень 2002р.

простору, що, в свою чергу, посилює відчуження суспільства від влади та політики взагалі. А крім того — провокує прийняття владою крупних помилкових рішень, оскільки вони приймаються за відсутності повної інформації та ігнорування альтернативних точок зору.

Залишається складною соціально-економічна ситуація, що, не в останню чергу, пов'язане з відсутністю в Україні прозорих, рівних умов діяльності суб'єктів господарювання, проявами корупції владних структур, зокрема, контролюючих, фактами утиску бізнесу за політичними мотивами. Середня зарплата в Україні (377 грн.) практично не перевищує прожитковий мінімум працюючого (365 грн.), а майнове розшарування набуло вимірів, характерних для окремих латиноамериканських країн.

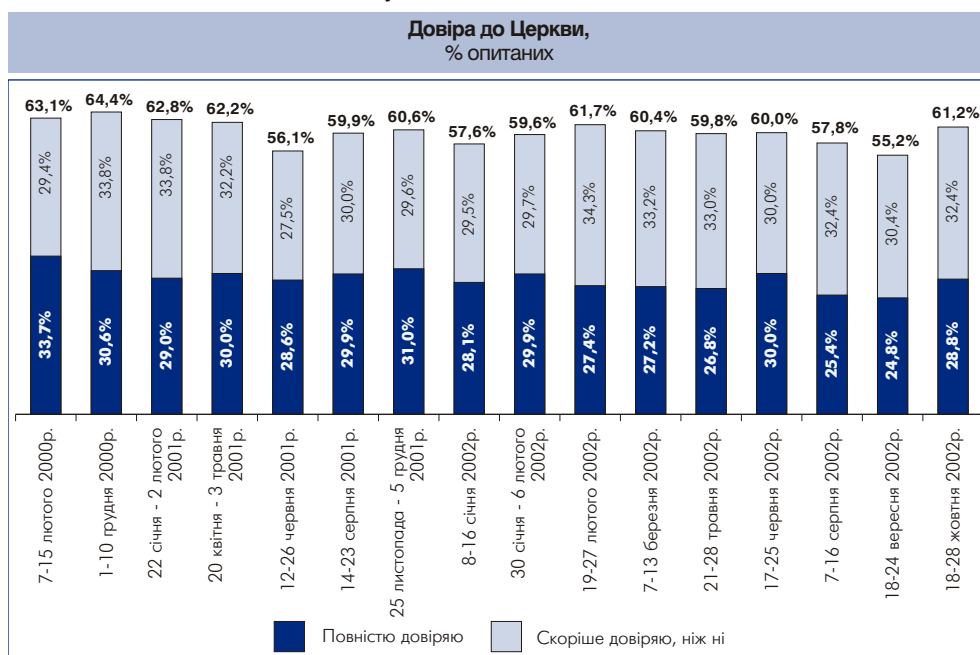
Не забезпечуються базові соціальні права та свободи громадян. Так, значна частка опитаних упевнені в тому, що в Україні не забезпечуються конституційні права: на освіту — 69,7%; на охорону здоров'я — 80,7%; на працю й можливість заробляти на життя цією працею — 82,1%; на достатній життєвий рівень — 91,2%. Переважна більшість (73,7%) громадян не впевнені в тому, що їх діти, живучи в Україні, почуватимуться захищеними від зазіхань на їх права і свободи.

Високим залишається рівень безробіття: попри оптимістичні офіційні показники (близько 4%), з урахуванням прихованих форм, рівень безробіття, за оцінками експертів, сягає 30%. За різними даними, від 2,5 млн. до 7 млн. громадян, які не змогли знайти роботу в Україні, виїждять у пошуках робочих місць за кордон і сьогодні працюють практично в усіх країнах світу, зокрема, в тих, які ще вчора вважалися менш розвинутими, ніж Україна.

Ігнорування владою потреб суспільства призводить до зростання соціальної апатії. Нинішній рівень громадської активності населення можна охарактеризувати як дуже низький — до певних її форм залучені лише 4,7% громадян. Однією з головних причин такого явища є невіра громадян у результативність своїх зусиль, зокрема, при зверненні до органів державної влади. Структури громадянського суспільства в Україні досі є слабкими та нечисельними, вони не отримують належного сприяння з боку влади, а іноді навпаки — зазнають утисків. Все це зумовлює подальше самоізолювання влади від суспільства, обмежує громадський контроль над діяльністю державних органів, що означає поступове відхилення України від шляху демократичного розвитку та європейської інтеграції.

За цих умов, значну роль у вирішенні багатьох внутрішніх проблем, що нині є актуальними для України, може відіграти Церква — суспільний інститут, що користується найбільшим рівнем довіри громадян і соціальна місія якого історично полягає у захисті гноблених та ображених.

Церква — єдиний суспільний інститут, який на фоні падіння довіри громадян до всіх владних, політичних, громадських структур в Україні, продовжує зберігати стабільно високий рівень суспільної довіри. Як видно з діаграми, у жовтні 2002р. повністю або частково довіряли Церкві майже дві третини (61,2%) опитаних громадян. Отже, Церква стабільно користується авторитетом у суспільстві та має значний потенціал впливу на процеси, що відбуваються в Україні, в т.ч. — на суспільно-політичні.

За даними опитувань, у суспільній свідомості переважає переконання в тому, що релігія і Церква є складовими політичного процесу в країні: 44,5% опитаних вважають, що релігія є елементом політичного життя; протилежної думки дотримуються 35% респондентів (20,4% — не змогли визначитися). Серед віруючих згодні з твердженням про релігію як елемент політичного життя 42,3% респондентів.

Лідери Церков неодноразово підносили свій голос на захист прав і свобод громадян у випадках, коли владні структури своїми діями зумовлювали погіршення соціально-економічного становища населення, або вдавалися до обмеження конституційних прав і свобод, про що свідчать наведені нижче приклади.

Навесні 2002р. критичну оцінку застосуванню адміністративного ресурсу під час виборів дав Архієпископ Харківський і Полтавський Української Автокефальної Православної Церкви Ігор Ісіченко: “Парламентські вибори 2002р. залишили по собі жахливі спогади. Суспільство, котре поволі почало забувати реалії тоталітаризму, виявилось брутально висмикнутим зі своїх ілюзій. Воно пригадало сенс телефонного права, механізми дії адміністративного ресурсу, відкрило химерне переплетіння українського політикуму і кримінального світу. Мас-медіа відзначилися демагогічними промовами, зверненими до слухачів, котрі мали б бути цілком відірваними від української повсякденності, щоб всерйоз сприймати хоча б частину їхнього пафосу. Українці знов відчули довкола себе призабуту гнилизну застою”².

Восени 2002р., в ситуації зростання політичної напруженості, Церква подала голос за відмову від подальшого протистояння влади та опозиції, за конструктивне розв’язання конфлікту в інтересах усього суспільства. Глава Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) Любомир Гузар звернувся з Відкритим листом до всіх, “хто заангажований у політичному житті нашого народу” (див. врізку). Глава УГКЦ запропонував посередництво Церкви в проведенні переговорів між владою та опозицією. Стверджуючи, що “діалог — найкращий спосіб розв’язання непорозумін між людьми”, ієрарх закликав сторони до розв’язання проблеми в інтересах “спільного добра цілого народу”. Можливо, такий діалог відбудеться не скоро, оскільки поки що до нього не готові обидві сторони. Але вчасно сказане слово зробить своє, з часом. І навряд чи можна вважати таку пропозицію Церкви її втручанням у політику, оскільки вона не робила спроби стати на захист жодної зі сторін політичного конфлікту.

Існують звернення й іншого характеру. Так, у вересні 2002р., напередодні масової протестної акції “Повстань, Україно!”, ініційованої опозиційними силами, через ЗМІ було поширене “Звернення до народу України, представників політичних партій і громадських об’єднань України”, підписане главами та ієрархами окремих Церков і релігійних організацій (див. врізку на с.5). Примітно, що, за даними опитування населення, майже половина (46,7%) українських громадян негативно поставилися до цього кроку з боку Церков, позитивно — 27,1% (не змогли визначитися з відповіддю 23% опитаних).

Глава Української
Греко-Католицької
Церкви Любомир
кардинал ГУЗАР

Відкритий лист до усіх, хто заангажований у політичному житті нашого народу

Шановні Пані і Панове!

Суспільно-політична ситуація в нашій державі, Ваші слова і дії протягом останніх кількох місяців, а також реакція на них пересічних громадян спонукають мене звернутися до Вас із наступною пропозицією та щирою порадою. Найкращий, випробуваний у дуже різних обставинах в усьому світі спосіб розв’язання непорозумін між людьми — чесний діалог. Він єдиний докорінно аналізує ситуацію і може забезпечити тривалі позитивні результати. Насильні методи, яку б форму вони не прийняли, нічого не розв’язують, тільки ще більше посилюють причини непорозумін і утривають їх на довгі роки, десятиліття, а то й століття. Не менш ілюзорними є й ситуативні домовленості, які спочатку створюють враження доброго наміру, але в результаті обманюють сподівання усіх зацікавлених сторін.

Мабуть, Ваша перша реакція на вищесказане буде: церковний муже, якщо діалог такий потужний засіб у розв’язуванні кризових ситуацій та інших непорозумін, то чому у нас, в Україні, ще до сьогодні такий глибокий та трагічний стан роз’єднання Церков? Відповідь дуже проста і жахливо повчальна: у нас багато пишномовних декларацій, але тільки інколи відбувається неспірна розмова з натяком на справжній діалог. До сьогодні у нас, в Україні, наскільки мені відомо, не відбувся жоден серйозний діалог. Це і Вам, і нам щось говорити.

Внутрішня ситуація в Україні, її міжнародна позиція, настрої народу не дають Вам права на зволікання та ухиляння від чесного діалогу. Діалог не є легкий, ані швидкий, ані безболісний процес. Він спонукає сторони до ґрунтовної перевірки своїх позицій, до чіткого і логічного їх викладення, до усвідомлення своєї відповідальності перед Богом і суспільством. Діалог вимагає пошани до самого себе та свого співрозмовника. Метою діалогу не є осудження, доведення вини і суд (це кожен партнер робить для себе і про себе), а спільний пошук розумних, справедливих, реальних розв’язань проблеми. У діалозі немає переможців і переможених, а є лише спільна благородна мета, у Вашому випадку — спільне добро цілого народу. Це — ані безконечні академічні дебати, ані принагідні комерційні переговори для забезпечення власних короткотривалих інтересів.

Найжалюгідніший факт на сьогоднішній політичній сцені — брак довір’я з боку спільноти до своїх політичних провідників — тих, що при реальній владі, і тих, що до неї стремлять, і одночасно брак пошани політичного проводу до тих, кому він має служити. Важливим і цінним ефектом серйозного, щирого і зрілого діалогу було би відродження довір’я і взаємопошани, абсолютно потрібних для подальшого розвитку нашої Держави. Підписаний нижче має ще стільки довір’я до Вас, що надіється, що його заклика не впаде на глухі вуха й закамелі серця.

© Любомир

Львів, 28 вересня 2002р.

38,9% громадян вважають, що Церкви вчинили неправильно, оскільки Церква не повинна втручатися в політику; 8,8% — засудили цей крок,

² Ісіченко І. Досвід “чорного піару”. — Вірую, 28 квітня 2002р., с.9.

ЗВЕРНЕННЯ ДО НАРОДУ УКРАЇНИ, ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

Дорогі браття і сестри!

Ми, керівники українських Церков і релігійних організацій, звертаємося до Вас у цей важливий у житті кожного християнина і відповідальний для буття Української держави час з глибокою стурбованістю її майбутнім. Нас глибоко непокоїть можливість такого розвитку подій, коли заклики до політичного протистояння приведуть суспільство до небезпечної межі. Тривога мільйонів вірних викликана гаслами громадянської непокори та погрозами проведення масових акцій, що, за задумом їх ініціаторів, мають відбутися найближчим часом. Можливе загострення політичного протистояння змушує нас шукати відповіді на складні, життєво важливі для всіх нас питання.

Ми твердо знаємо, що в людській історії насильство і жаждоба влади завжди були породженням гріха та призводили до нових, ще більш жорстких спалахів насильства.

Бог через пророка закликає: "Нехай кожен зверне зі злоти своєї дороги та від насильства рук своїх" (Йона, 3:8). Ми впевнені, що кожний, хто взяв на себе відповідальність керувати людьми, зобов'язаний, перш за все перешкоджати агресії, докласти всіх зусиль для пошуку справедливості, миру та добробуту як для всього народу, так і для кожної окремої людини.

Вважаємо важливим наголосити, що конструктивній роботі з урегулювання нинішньої політичної ситуації не може бути альтернативи. Інакше на суспільство чекають анархія і хаос, які неминуче призведуть до руйнівних наслідків для України та її народу.

Небезпечним є вже те, що частина суспільства поволі звикає до думки про можливість досягти чогось шляхом застосування сили, посягання на символи держави, гідність і життя наших співгромадян.

У цей відповідальний час ми всі разом не повинні допустити, щоб в Україні запанувало право сили, що руйнує наші спільні досягнення, здобуті неймовірними зусиллями.

Віriamo, що проголошені нещодавно політичні ініціативи щодо реформування системи влади в Україні, відкриють якісно нові можливості для утвердження більш справедливого суспільного устрою та гідного життя. Прагнучи загального блага, надійного захисту прав і свобод наших співвітчизників, процвітання нашої земної Вітчизни, ми закликаємо всіх в Україні сущих до реалізації цих можливостей, до плідного діалогу і творчої праці, спрямованих на роз'язання проблем, які гальмують суспільний розвиток. Закликаємо також вас, дорогі браття і сестри, до молитви за Україну, її щасливе майбутнє, добро і спокій.

оскільки, на їх думку, Церква повинна бути на боці "страждених". 20,2% респондентів переконані — Церкви вчинили правильно, що застерегли громадян від порушення громадського спокою та безпеки громадянської війни; ще 6,9% — схвалили акцію Церков на тій підставі, що вони застерегли громадян від непокори владі, оскільки "кожна влада від Бога".

Показовою є Заява одного з церковних Братств у відповідь на оприлюднене Звернення. У ньому йдеться: "Ми, як християни, будемо молитися за владу, але й будемо протистояти гріху від влади, адже мовчати на гріх гріхом є"³. Знаковою видається і відсутність Звернення в офіційних

виданнях та на web-сторінках Церков в Інтернеті. Видається, що не з власної волі зробили церкви такий крок. Вони не могли не знати, що акції протесту опозиції з вимогою дострокової відставки Президента Л.Кучми підтримує значна частина громадян: за даними опитування — 42,9% (не підтримує — 37,4%).

Очевидно, що повна реалізація потенціалу позитивного впливу Церкви на суспільно-політичні процеси, так само як і гармонізація відносин між Церквою і державою, можливі за участі і Церкви, і держави, і суспільства.

Необхідно, перш за все, визначити, які саме відносини між державою і Церквою ми хочемо встановити — партнерські, чи підпорядкування; ми маємо також визначити, яку роль відіграватимуть Церква, держава і суспільство в системі їх взаємовідносин. Іншими словами, необхідно визначити найбільш прийнятну, адекватну нинішньому етапу розвитку українського суспільства, модель церковно-державних відносин, яка має бути закріплена на законодавчому рівні та яка передбачатиме концептуальні засади відносин між Церквою і державою, перспективи їх розвитку.

Світова практика виробила три базові моделі відносин між Церквою і державою. Перша — так звана сепаративна модель, ґрунтована на відокремленні Церкви від держави. За цієї моделі, сфери діяльності Церкви та держави жорстко розмежовані. Держава законодавчо забезпечує діяльність релігійних організацій та контролює дотримання відокремлення держави та Церкви в усіх сферах суспільної діяльності. Друга — кооперативна модель. Вона передбачає співпрацю Церкви та держави, участь Церкви в соціальних, культурних, освітніх (програма "громадянської освіти") та інших програмах, що фінансуються державою, широку самостійну соціальну діяльність Церкви. Третя — протекціоністська (або патерналістська) модель, за якої держава відкрито надає підтримку Церкві, використовуючи її при цьому як "державоутворюючу" структуру, свій "духовний атрибут". За такої моделі, Церква фактично перетворюється на політичний інститут підтримки діючої влади.

Чинне законодавство України, що регулює відносини Церкви та держави, передбачає фактично сепаративну модель. Принцип відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви закріплений у Конституції України; на цьому принципі ґрунтується і законодавство про свободу совісті та діяльності релігійних організацій, і законодавство, що регулює інші сфери суспільної діяльності. Водночас, практика церковно-державних відносин свідчить про фактичне формування в Україні протекціоністської моделі. На нашу думку, більш адекватною нинішній ситуації в Україні є кооперативна модель відносин між Церквою і державою.

Сьогодні необхідно повернутися до розробки нової Концепції державної політики стосовно релігії і Церкви в Україні та закріпити в цьому документі вказану модель, щоб на наступному етапі вона отримала належне законодавче забезпечення. ■

³ На гріх не будемо мовчати! — Успенська вежа, жовтень 2002р., №10, с.3.

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Нагія ДУДАР,
незалежний експерт

Людмила ШАНГІНА,
директор соціальних програм
Центру Разумкова

Останнім часом Церква щодалі більше стає активним учасником суспільно-політичних процесів в Україні. У цьому контексті актуальним є дослідження громадської думки про роль релігії і Церкви в житті суспільства, ставлення населення до Церкви як суспільного інституту, характер потреб громадян у діяльності Церкви¹.

Результати проведеного дослідження свідчать про те, що в Україні існує досить висока суспільна потреба в релігії і Церкві. Більшість громадян, незалежно від їх релігійного самовизначення, акцентують увагу на важливості соціальної складової діяльності Церкви, її активної участі у вирішенні суспільно значимих проблем.

Місце релігії в системі першочергових життєвих потреб та орієнтацій

Релігія в умовному рейтингу важливих життєвих потреб громадян посідає 17 місце (з 19 запропонованих для вибору). Перші місця посідають потреби, що стосуються приватного життя, та чинники забезпечення його гідного рівня. Така ситуація є цілком зрозумілою, з огляду на складність економічного становища українського суспільства, значна частина якого вже тривалий час перебуває на межі виживання. Водночас, число респондентів,

які визначають релігію важливим аспектом власного життя сягає 50-55%, що свідчить про значну суспільну потребу в релігії².

Тому і в життєвих орієнтаціях переважна більшість громадян віддають безумовний пріоритет турботі про сім'ю (79,6%) та про себе (58,1%). Служіння Богові відсувається на третю позицію — 32,4%, а останні місця посідають служіння суспільству — 27,5%, та державі — 19,8%. Природно, що рівень значимості служінню Богу суттєво відрізняється в різних за релігійним самовизначенням групах, але ступінь безумовної пріоритетності варіюється несуттєво (див. таблицю).

Пріоритети життєвих орієнтацій громадян*,
% опитаних

	Серед усіх опитаних						Віруючі						Вагаються між вірою і невір'ям						Невіруючі					
	Згоден			Не згоден			Згоден			Не згоден			Згоден			Не згоден			Згоден			Не згоден		
	Згоден	Скоріше згоден	Разом	Скоріше, не згоден	Не згоден	Разом	Згоден	Скоріше згоден	Разом	Скоріше, не згоден	Не згоден	Разом	Згоден	Скоріше згоден	Разом	Скоріше, не згоден	Не згоден	Разом	Згоден	Скоріше згоден	Разом	Скоріше, не згоден	Не згоден	Разом
Перш за все, людина повинна дбати про свою сім'ю	79,6	18,2	97,8	1,0	0,5	1,5	77,7	19,9	97,6	1,0	0,4	1,4	87,0	11,4	98,4	1,3	0,0	1,3	76,3	21,9	98,2	0,0	0,9	0,9
Перш за все, людина повинна дбати про себе	58,1	31,4	89,5	5,5	3,8	9,3	55,8	33,9	89,7	5,0	3,9	8,9	63,6	25,4	89,0	6,5	3,9	10,4	60,7	29,0	89,7	6,5	2,8	9,3
Перш за все, людина повинна служити Богові	32,4	25,2	57,6	18,9	16,1	35,0	44,8	29,7	74,5	14,8	5,5	20,3	20,4	24,5	44,9	26,6	17,8	44,4	4,2	9,8	14,0	24,3	52,3	76,6
Перш за все, людина повинна служити суспільству	27,5	35,6	63,1	17,7	13,3	31,0	28,5	36,3	64,8	16,6	12,8	29,4	28,7	34,7	63,4	16,7	13,8	30,5	25,4	34,7	60,1	22,1	14,6	36,7
Перш за все, людина повинна служити державі	19,8	35,5	55,3	21,3	16,3	37,6	21,7	30,0	58,6	20,7	14,3	35,0	18,8	34,2	53,0	21,1	18,3	39,4	16,4	34,6	51,0	19,6	22,9	42,5

* У таблиці не наведені відсотки тих, хто не визначився з відповіддю.

¹ Аналогічне загальнонаціональне дослідження було проведене у 2000р. Його результати див.: Центр Разумкова 2000. — Київ, 2001, с.267-280. За більшістю соціологічних показників суттєвих змін не спостерігається, і в цих випадках порівняння з попереднім опитуванням не наводиться. Очевидно, що за результатами двох досліджень можна лише констатувати певні зміни в громадській думці, але недостатність статистичного матеріалу не дозволяє робити висновки про наявність сталих тенденцій.

² За результатами дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 7-16 серпня 2002р. в усіх регіонах України. Опитані 2004 респонденти віком від 18 років. Похибка вибірки становить 2,3%. Рейтинг важливих життєвих потреб громадян наведений у статті Л.Шангіної "Середній клас як суб'єкт громадської активності", розміщеній у цьому журналі.

³ Варіант відповіді "згоден".

Характеристики суспільної значимості релігії, % опитаних

	Серед усіх опитаних			Віруючі			Вагаються між вірою і невір'ям			Невір'ючі		
	Згоден	Не згоден	Не маю уявлення	Згоден	Не згоден	Не маю уявлення	Згоден	Не згоден	Не маю уявлення	Згоден	Не згоден	Не маю уявлення
Релігійні діячі повинні ставати на захист найбідніших прошарків суспільства в разі прийняття владою рішень, які знижують життєвий рівень населення	82,9	8,4	8,7	84,6	8,4	7,0	86,0	6,8	7,2	80,0	9,8	10,2
Релігія культивує моральність і духовність людей	77,0	12,5	10,5	88,2	6,0	5,8	73,4	12,5	14,1	42,5	36,4	21,0
Релігія є одним із важливих засобів відродження національної самосвідомості і культури	68,2	17,4	14,4	79,4	9,8	10,8	62,2	20,5	17,3	39,1	44,2	16,7
Релігія є одним із чинників демократизації суспільства	51,4	24,6	24,0	60,0	17,5	22,5	44,8	28,0	27,2	33,2	43,9	22,9
Релігійні організації беруть слабку участь в соціальній роботі (допомога нужденним, інвалідам, хворим, літнім)	44,8	34,3	20,9	38,8	42,8	18,4	51,8	26,6	21,6	62,4	13,1	24,5
Релігія є елементом політичного життя	44,6	35,0	20,4	42,3	37,0	20,7	48,1	31,4	20,5	54,4	31,0	14,6
Релігійні діячі стоять осторонь таких соціальних проблем сучасності, як запобігання вагітності, аборт, СНІД, сексуальне виховання тощо	35,0	43,6	21,4	31,9	49,1	19,0	38,0	39,0	23,0	44,9	32,7	22,4
Релігія не впливає на життя суспільства	28,8	61,8	9,4	24,0	67,1	8,9	35,0	57,3	7,7	37,4	55,1	7,5
Релігія шкідлива, оскільки роз'єднує людей на різні конфесії	18,8	63,2	18,0	10,6	76,1	13,3	23,4	54,5	22,1	41,1	33,6	25,3
Релігія робить людей неактивними, байдужими до того, що відбувається у суспільстві	17,1	66,2	16,7	9,3	78,1	12,6	17,1	62,1	20,8	47,4	31,6	21,0
Релігія відмирає і у майбутньому зникне зовсім	6,6	77,1	16,3	4,3	84,5	11,2	6,8	73,6	19,6	14,6	62,4	23,0
Релігія є мало пристосованою до потреб сучасної людини	29,2	47,6	23,2	21,1	58,2	20,7	36,1	35,9	28,0	52,1	27,7	20,2

Роль релігії в житті суспільства

Узагальнення даних, наведених у таблиці “Характеристики суспільної значимості релігії”, дає підстави припустити, що суспільна потреба в релігії визначається переважно її духовною і соціокультурною складовими⁴: здатністю до культивування моральності та духовності людини (цю здатність релігії відзначили 77,0% опитаних) та до відродження національної самосвідомості й культури (68,2%).

Водночас, важливою для громадян виявилася і соціополітична складова — понад половини (51,4%) опитаних вважають, що “релігія є одним із чинників демократизації суспільства”. Примітно, що на цю рису релігії вказали 60,0% віруючих, 44,8% з числа тих, хто вагається між вірою і невір'ям, та 33,2% невір'ючих⁵. Отже, можна припустити, що суспільна потреба в релігії значною мірою визначається саме її соціополітичною складовою.

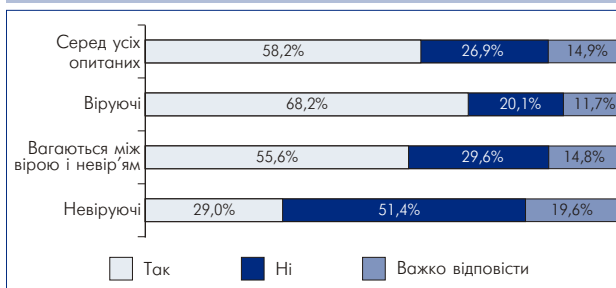
Привертає увагу та обставина, що досить значна частка респондентів (29,2%) відзначили, що “релігія є мало пристосованою до потреб сучасної людини”. Причому з таким твердженням згоден більш ніж кожен п'ятий (21,1%) віруючий та 36,1% з числа тих, хто вагається між вірою і невір'ям (на підставі чого можна припустити, що саме ця недостатня відповідність релігії запитам сучасної людини і є однією з причин зазначених коливань).

Аналіз масиву даних дозволяє з'ясувати, що серед віруючих, які вважають релігію мало пристосованою до потреб сучасної людини, 86,6% складають православні. Таким чином, можна зауважити, що дискусії навколо проблем реформування ортодоксального православ'я, не позбавлені підстав.

Роль Церкви в суспільстві

З твердженням про те, що “Церква в першу чергу несе відповідальність перед Богом, тому ні суспільство, ні держава не повинні вимагати від неї дотримання їх інтересів”, погодилися 58,2% опитаних, (серед віруючих — погодилися 68,2%; тих, хто вагається, — 55,6%; невір'ючих — 29,0%), не погодилися — 26,9% (див. діаграму).

Чи згодні Ви з твердженням, що Церква в першу чергу несе відповідальність перед Богом, тому ні суспільство, ні держава не повинні вимагати від неї дотримання їх інтересів?
% опитаних

⁴ Не враховуючи потреби людини в спілкуванні з Богом. Ця потреба розглядається в статті Биченка А., Дудар Н. “Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості”, розміщеної у цьому журналі.

⁵ Розподіл респондентів на групи здійснений на підставі їх релігійного самовизначення. Поняття “віруючий”, “невір'ючий”, “вагаються між вірою і невір'ям” означають “респонденти, які віднесли себе до: віруючих; невір'ючих; тих, хто вагається між вірою і невір'ям”, — і вживаються як синонімічні.

Отже, понад чверті громадян вважають, що Церква у своїй діяльності має враховувати інтереси суспільства та держави. Примітно, що такої думки дотримуються значна частина віруючих, на підставі чого можна припустити, що значимість Церкви у своєму житті вони пов'язують не лише з її прямим призначенням, але й з її участю у суспільних справах.

Загальна оцінка ролі Церкви в сучасному українському суспільстві суттєво залежить від релігійного самовизначення. Позитивну роль Церкви визнають більшість (68,3%) віруючих, тоді як серед невіруючих таку думку поділяють майже вчетверо менше (18,1%) опитаних (див. таблицю).

Роль Церкви в сучасному українському суспільстві, % опитаних				
	Серед усіх опитаних	Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі
Церква відіграє позитивну роль	53,0	68,3	40,6	18,1
Церква не відіграє помітної ролі	31,0	21,3	41,9	51,6
Церква відіграє негативну роль	4,0	1,6	4,1	12,6
Інше	1,9	1,0	2,3	2,3
Важко відповісти	10,1	7,8	11,1	15,4

Водночас, майже кожен третій (31,0%) громадянин переконаний, що Церква не відіграє помітної ролі в суспільстві. Привертає увагу те, що таку думку поділяє більш ніж кожен п'ятий (21,3%) з числа віруючих. Аналіз масиву даних свідчить, що така позиція не корелює з переконанням віруючого в тому, що Церква й не має відігравати помітної ролі в суспільстві, оскільки вона несе відповідальність, перш за все, перед Богом. Отже, є певні підстави для припущення про те, що значима частина віруючих вважають за доцільне підвищення ролі Церкви в суспільстві, збільшення її присутності в суспільно значимих справах.

Релігія і Церква та політика

Вплив релігійного самовизначення на ставлення до соціальних і політичних інститутів. У ставленні до соціальних і політичних інститутів між групами за релігійним самовизначенням суттєвих розбіжностей

немає — за винятком ставлення до Церкви (врізка “Ставлення громадян до соціальних і політичних інститутів”, таблиця “Чи довіряєте Ви наступним соціальним і політичним інститутам?”).

Повністю довіряють Церкві загалом 28,8% громадян, це найвищий показник серед соціальних і політичних інститутів. Природно, що серед віруючих частка тих, хто повністю довіряють Церкві є найвищою і складає 39,7% опитаних. Серед тих, хто вагається цей показник становить 19,2%; серед невіруючих — 4,2%. Існує й обернена залежність: повну недовіру до Церкви висловив кожен десятий віруючий (10,1%), більш ніж кожен п'ятий (21,8%) з числа тих, хто вагається, та 39,8% невіруючих.

Відчутної залежності між релігійним самовизначенням і рівнем підтримки діяльності центральних органів влади та суду в Україні не спостерігається (врізка: таблиця “Чи підтримуєте Ви діяльність наступних органів влади та державних інститутів?”). Рівень підтримки діяльності цих структур є однаково низьким як серед віруючих, так і серед невіруючих та тих, хто вагається між вірою і невір'ям.

Водночас, можна відзначити дещо вищий рівень підтримки силових структур та місцевих органів влади з боку віруючих. Наприклад, діяльність Збройних Сил України повністю підтримують 27,5% віруючих і 20,6% невіруючих; обласних державних адміністрацій — 12,4% віруючих, і лише 7,5% невіруючих.

Вплив релігійної організації на політичні переконання громадян. Ту чи іншу міру належності до певних релігійних організацій засвідчили 73,3% опитаних. Майже кожен десятий (9,7%) з цього числа визнав, що релігійна організація тією чи іншою мірою справляє вплив на його політичні переконання. Серед віруючих такий вплив визнали 12,6% опитаних; серед тих, хто вагається — 4,9% (таблиця “Чи впливає на Ваші політичні переконання позиція релігійної організації, до якої Ви себе відносите?”).

Враховують позиції своїх релігійних організацій 24,2% вірних УГКЦ (переважно — 14,4%; частково — 9,8%). У православних цей показник майже втричі нижчий — 8,5%. Залежно від

Чи впливає на Ваші політичні переконання позиція релігійної організації, до якої Ви себе відносите? % тих, хто відносить себе до релігійної організації								
	Серед усіх опитаних	За релігійним самовизначенням			За конфесійною належністю		За належністю до деномінації	
		Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі	Православні	Греко-католики	УПЦ	УПЦ-КП
Я сам формую свої політичні погляди	48,3	42,2	58,8	78,8	48,5	37,1	42,9	48,7
На мої політичні переконання найбільше впливають телебачення, преса тощо	14,0	14,1	12,7	11,1	14,7	9,8	14,3	10,5
На мої політичні переконання зовсім не впливає позиція моєї релігійної організації	13,4	13,5	14,2	6,1	13,5	14,4	18,5	15,9
Політичні питання не порушуються і не обговорюються в моїй релігійній організації	9,1	11,5	5,6	1,0	8,8	9,1	11,9	7,2
На мій політичний вибір частково впливає позиція моєї релігійної організації	4,9	6,2	3,0	1,0	4,5	9,8	3,0	6,9
Так, я прислухаюся до тих політичних думок та ідей, що пропагуються в моїй релігійній організації	4,8	6,4	1,9	0,0	4,0	14,4	6,5	5,4
Інше	0,5	0,5	0,4	1,0	0,5	0,0	0,0	0,4
Важко відповісти	5,0	5,6	3,4	1,0	5,5	5,4	2,9	5,0

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО СОЦІАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Чи довіряєте Ви наступним
соціальним і політичним інститутам?
% опитаних

	Повністю довіряю	Скоріше довіряю, ніж ні	Скоріше не довіряю	Повністю не довіряю	Важко відповісти
ЗМІ України	11,6	39,5	25,5	18,6	4,8
Віруючі	12,9	39,3	24,6	17,6	5,6
Вагаються між вірою і невір'ям	11,1	40,4	28,2	17,4	2,9
Невіруючі	8,4	42,5	23,4	22,4	3,3
ЗМІ Росії	10,3	35,5	21,4	16,2	16,6
Віруючі	10,1	33,6	20,8	15,8	19,7
Вагаються між вірою і невір'ям	10,6	39,0	22,6	15,8	12,0
Невіруючі	8,4	42,1	19,6	17,3	12,6
Західним ЗМІ	6,9	25,3	18,9	19,5	29,4
Віруючі	7,0	25,2	17,4	18,0	32,4
Вагаються між вірою і невір'ям	6,0	26,9	20,5	21,5	25,1
Невіруючі	6,5	25,2	19,2	21,0	28,1
Профспілкам	6,6	17,8	17,5	35,6	22,5
Віруючі	7,6	17,9	15,8	33,0	25,7
Вагаються між вірою і невір'ям	6,2	14,5	19,2	41,6	18,5
Невіруючі	4,7	20,0	17,2	38,6	19,5
Церкві	28,8	32,4	12,1	17,8	8,9
Віруючі	39,7	35,6	8,2	10,1	6,4
Вагаються між вірою і невір'ям	19,2	33,5	15,3	21,8	10,2
Невіруючі	4,2	21,8	17,6	39,8	16,6
Політичним партіям	3,8	14,2	30,1	43,1	8,8
Віруючі	4,3	13,6	30,5	41,4	10,2
Вагаються між вірою і невір'ям	3,6	12,5	33,0	43,9	7,0
Невіруючі	2,8	16,8	23,4	49,5	7,5
Громадським організаціям	5,4	24,1	22,2	29,7	18,6
Віруючі	5,8	22,3	23,4	27,8	20,7
Вагаються між вірою і невір'ям	4,7	26,5	21,8	32,5	14,5
Невіруючі	4,7	28,0	17,8	32,7	16,8

Чи підтримуєте Ви діяльність наступних
органів влади та державних інститутів?
% опитаних

	Повністю підтримую	Підтримую окремі заходи	Не підтримую	Важко відповісти
Президент України	7,1	31,1	56,0	5,8
Віруючі	7,4	30,6	55,9	6,1
Вагаються між вірою і невір'ям	6,5	33,2	54,4	5,9
Невіруючі	5,6	32,2	57,9	4,3
Верховна Рада України	5,2	35,3	51,9	7,6
Віруючі	6,3	34,6	51,1	8,0
Вагаються між вірою і невір'ям	3,6	36,4	52,2	7,8
Невіруючі	3,3	35,5	56,1	5,1
Уряд України	6,9	39,7	44,5	8,9
Віруючі	7,2	40,5	42,9	9,4
Вагаються між вірою і невір'ям	7,8	39,2	45,7	7,3
Невіруючі	4,7	37,2	50,7	7,4
Суд в Україні	9,1	33,0	42,4	15,5
Віруючі	9,9	32,8	40,8	16,5
Вагаються між вірою і невір'ям	7,2	34,1	45,7	13,0
Невіруючі	9,3	33,6	43,9	13,2
Збройні Сили України	25,3	34,3	29,3	11,1
Віруючі	27,5	33,8	26,7	12,0
Вагаються між вірою і невір'ям	23,5	35,1	31,8	9,6
Невіруючі	20,6	32,7	36,4	10,3
Служба безпеки України	18,1	33,4	30,8	17,7
Віруючі	18,8	33,6	29,0	18,6
Вагаються між вірою і невір'ям	19,9	33,3	32,3	14,5
Невіруючі	13,1	31,8	36,0	19,1
Органи внутрішніх справ (міліція)	12,2	32,2	46,5	9,1
Віруючі	13,6	31,9	44,9	9,6
Вагаються між вірою і невір'ям	11,7	32,9	47,2	8,2
Невіруючі	7,9	29,4	56,5	6,2
Органи прокуратури	11,4	32,6	39,5	16,5
Віруючі	12,9	31,4	38,0	17,7
Вагаються між вірою і невір'ям	10,9	36,8	38,9	13,4
Невіруючі	7,4	31,2	46,5	14,9
Обласні державні адміністрації	11,3	35,7	38,0	15,0
Віруючі	12,4	35,3	35,9	16,4
Вагаються між вірою і невір'ям	9,8	39,4	38,3	12,5
Невіруючі	7,5	31,5	46,9	14,1
Районні державні адміністрації	10,8	36,7	37,3	15,2
Віруючі	11,9	36,0	35,7	16,4
Вагаються між вірою і невір'ям	8,9	41,1	37,8	12,2
Невіруючі	7,9	32,1	43,3	16,7
Органи місцевого самоврядування	13,5	39,2	35,9	11,4
Віруючі	14,7	39,1	35,3	10,9
Вагаються між вірою і невір'ям	12,8	41,1	35,2	10,9
Невіруючі	9,3	35,0	41,1	14,6

деномінаційної належності він становить 9,5% серед православних віруючих, які віднесли себе до УПЦ, та 12,3% — серед тих, що віднесли себе до УПЦ-КП⁶.

Кого б обрали Президентом України різні за релігійним самовизначенням групи громадян, “якби вибори Президента відбувалися наступної неділі?”. На гіпотетичних виборах⁷ усі опитані, незалежно від релігійного самовизначення, обрали б В.Ющенка. Йому віддали б голоси найбільш значимі частки респондентів: віруючих — 27,8%; тих, хто вагається — 22,3%; невіруючих — 15%.

Другу позицію віруючі та невіруючі віддали б П.Симоненку — 9,8% та 11,7%, відповідно. Ті, хто вагається вивели б на другу позицію В.Медведчука з 9,6% голосів. Третю позицію віруючі (6,8%) та ті, хто вагається (6,2%), віддали б Ю.Тимошенко, а невіруючі — О.Морозу (8,9% голосів).

Віруючі були б більш активними на виборах — лише 9,2% виявили намір не брати в них участі; серед невіруючих такі наміри мають 15,4% громадян.

⁶ Наводяться відповіді лише тих опитаних, які ідентифікували себе як вірні УПЦ, УПЦ-КП або УГКЦ, оскільки інші групи респондентів виявилися недостатньо чисельними для статистичного аналізу.

⁷ До анкети були внесені 11 кандидатур: Н.Вітренко, О.Дубина, А.Кінах, В.Литвин, В.Медведчук, О.Мороз, В.Семиноженко, П.Симоненко, С.Тігіпко, Ю.Тимошенко, В.Ющенко.

Геополітичні орієнтації. Симпатії найбільш значимих часток усіх груп опитаних розподілені між Росією, ЄС та країнами СНД (див. таблицю).

Який напрям зовнішньої політики є пріоритетним для України? % опитаних				
	Серед усіх опитаних	Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі
З Росією	32,9	31,0	31,4	43,9
Відносини з країнами Європейського Союзу	25,8	28,6	23,2	15,4
З країнами СНД	21,2	18,8	27,8	19,6
З США	5,0	4,7	5,9	6,1
З іншими країнами	2,8	3,1	2,8	0,9
Важко відповісти	12,3	13,8	8,9	14,1

Привертає увагу та обставина, що частка віруючих, орієнтованих на ЄС (28,6%), є відчутно більшою, ніж невіруючих (15,4%). Натомість, на Росію орієнтуються 43,9% невіруючих і 31,0% віруючих.

Ці відмінності корелюють з регіональними особливостями показників рівня та конфесійної визначеності релігійності: частка віруючих переважає у Західному регіоні країни, де домінуючою Церквою є УГКЦ, переважно зорієнтована на Захід; натомість, переважно невіруючі жителі Сходу та Півдня тяжіють до Росії.

Підсумовуючи, можна відзначити, що релігійне самовизначення певним чином позначається на політичних орієнтаціях і політичній поведінці громадян. Тому має підстави переконання значної частини (44,6%) респондентів у тому, що “релігія є елементом політичного життя”⁸.

Міжцерковні конфлікти та питання “істинної Церкви” та “національно зорієнтованої Церкви”

Як свідчать дані, наведені в таблиці “Причини міжцерковних конфліктів”, громадська думка в цьому

Причини міжцерковних конфліктів,* % опитаних				
	Серед усіх опитаних	Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі
Тому, що церковні ієрархи жадають влади	47,4	43,5	50,2	63,5
Конфлікти точаться, головним чином, навколо майна та будівель	32,0	30,9	32,4	37,2
Конфлікти між Церквами є суто політичними	17,2	17,3	17,2	16,5
Суть конфліктів у національному питанні	14,2	14,0	15,4	12,9
Тому, що “істинна Церква” повинна довести свою перевагу над іншими	8,8	9,3	8,2	7,3
Інше	2,4	2,5	2,6	1,0
Важко відповісти	16,9	17,9	17,5	9,2

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

питанні є відмінною від позицій, що їх, як правило, висувують речники конфліктуючих церков.

Головними причинами міжцерковних конфліктів громадяни вважають переважно, по-перше, жадання влади з боку ієрархів; по-друге — прагнення церковного майна та будівель.

На першу причину вказали 47,4% опитаних; з числа віруючих — 43,5%. Примітним є зростання зазначених показників, порівняно з результатами опитування 2000р. Тоді на цю причину міжцерковних конфліктів вказали 39,4% респондентів; з числа віруючих — 36,0%.

Другу причину відзначили 32,0% усіх опитаних; з числа віруючих — 30,9%. Тут також відзначається зростання показників — у 2000р. на цю причину вказали 22,5% респондентів; з числа віруючих — 22,0%.

Натомість, на політичний характер конфліктів вказали дещо менше опитаних, ніж у 2000р.: 17,2% проти 19,9%; з числа віруючих — 17,3% проти 21,0%.

Лише 14,2% опитаних вказали на зв'язок між міжцерковними конфліктами та національним питанням; 8,8% — на необхідність доведення “істинною Церквою” її переваги над іншими. Слід відзначити зростання частки респондентів, які вважають причиною міжцерковних конфліктів національне питання. Показники стосовно доведення переваг “істинної Церкви” не змінилися, — у 2000р. на цю причину вказали 9,0% респондентів.

Не змінилися і показники стосовно питання про національну орієнтацію релігії і Церкви. Понад половини опитаних вважають, що Церква, релігія не повинні бути національно зорієнтованими. Таку думку поділяють 53,2% респондентів (серед віруючих — 49,5%). Протилежної думки дотримуються 29,4% опитаних (серед віруючих — 34,7%); не визначилися в цьому питанні — 17,4% респондентів, серед віруючих — 15,8% (таблиця “Чи повинні Церква, релігія бути національно зорієнтованими?”).

Чи повинні Церква, релігія бути національно зорієнтованими? % опитаних				
	Серед усіх опитаних	Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі
Так	29,4	34,7	23,4	21,5
Ні	53,2	49,5	59,8	58,4
Важко відповісти	17,4	15,8	16,4	20,1

Релігійна толерантність

Показник релігійної толерантності дещо знизився — у 2000р. він становив 76,0%, зараз — 71,3% (серед віруючих — 72,0% та 69,2%, відповідно)⁹.

Отже, 71,3% опитаних переконані в тому, що право на існування має або “будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини” (47,0%; з числа

⁸ Див.: таблиця “Характеристики суспільної значимості релігії” на с.7.

⁹ Показник релігійної толерантності визначається тут як відсоток респондентів, які відзначили у тій чи іншій формі право на існування всіх релігій.

віруючих — 43,5%), або всі релігії “як різні шляхи до Бога” (24,3%; з числа віруючих — 25,7%) (див. діаграму).

Яке твердження відповідає Вашим переконанням? % опитаних

Водночас, слід відзначити, що майже кожен десятий з опитаних (9,3%) — а з числа віруючих — кожен шостий (13,9%) обрали категоричне та безкомпромісне твердження “Істинною є лише та релігія, яку я сповідаю”. Ще 9,7% опитаних (з числа віруючих — 10,4%) переконані в тому, що право на існування мають “лише традиційні для України релігії”. Ці показники, порівняно з 2000р., не змінилися.

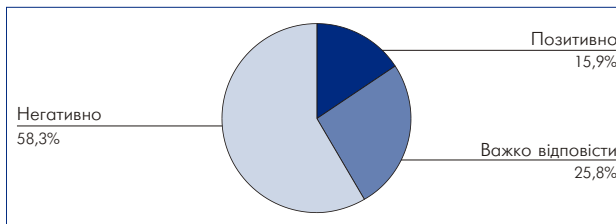
Ставлення до неорелігійних напрямів

Попри високий рівень задекларованої толерантності, спостерігається відчутне несприйняття громадянами неорелігійних практик, зокрема — проведення масових заходів проповідниками неорелігійних напрямів і присутності в українському радіо- та телебаченні програм, підготовлених неорелігійними місіями.

Прояви, рівень та мотивація негативного ставлення до неорелігійних масових заходів. Більшість опитаних (58,3%) засвідчили негативне ставлення до проповідей, сеансів зцілення тощо, які проводяться через засоби масової інформації або в закладах освіти та місцях масової присутності громадян (діаграма “Як Ви ставитесь до масових заходів неорелігійного характеру”). Таке ставлення виявили 57,8% віруючих і 70,2% невіруючих.

Головною причиною негативного ставлення до зазначених заходів є переконання в тому, що вони

Як Ви ставитесь до масових заходів неорелігійного характеру, % опитаних

насправді — “шахрайство, що приносить його організаторам матеріальну вигоду” (44,5% опитаних, хто дав негативну оцінку). 35,6% респондентів схилиються до думки, що ці заходи так чи інакше завдають шкоди здоров'ю громадян; майже кожен п'ятий опитаний (18,1%) переконаний, що діяльність зарубіжних проповідників неорелігійних напрямів шкодить традиційній вірі населення (таблиця “Причини негативного ставлення до масових заходів, що проводяться неорелігійними організаціями”).

Значна частина (44,0%) опитаних з числа противників масових заходів неорелігійного характеру переконані, що **такі заходи мають бути заборонені законом**. При цьому, майже половину цього числа (46,4%) складають респонденти, які вважають зазначені заходи шахрайством; 30,3% — ті, хто переконаний у тому, що вони завдають шкоди здоров'ю громадян; 21,7% — переконані, що зазначені заходи шкодять традиційній вірі населення.

Причини негативного ставлення до масових заходів, що проводяться неорелігійними організаціями, % тих, хто дав негативну оцінку

	Серед усіх опитаних	Віруючі	Вагаються між вірою і невірою	Невіруючі
Ці заходи — шахрайство, яке приносить його організаторам матеріальну вигоду	44,5	41,4	46,9	55,2
Пропаганда “масових зцілень” надзвичайно шкідлива, оскільки багатьом людям навіюється сподівання на чудо, вони не лікуються і тим самим ризикують своїм здоров'ям, а іноді — й життям	23,9	22,8	23,7	26,9
Діяльність зарубіжних проповідників неорелігійних напрямів шкодить традиційній вірі населення	18,1	22,9	16,4	4,8
Вважаю, що це негативно впливає на психічне здоров'я людини	11,7	10,5	11,6	13,1
Інше	1,8	2,4	1,4	0,0

Водночас, майже третина (31,3%) противників масових заходів упевнені, що заборонити їх законом не вдасться або тому, що “сьогодні, коли лікування стало недоступним, владі вигідно, щоб люди надіялися на цілителів” (8,3%), або — “оскільки представники зарубіжних неорелігійних течій мають змогу матеріально зацікавити представників влади” (23,0%).

Майже чверть (24,0%) опитаних з числа противників масових заходів переконані, що їх забороняти не слід, оскільки “люди повинні мати право вибору та самі відповідати за наслідки”.

У контексті питання про присутність в українському радіо- та телебаченні програм, підготовлених неорелігійними місіями, виявилось негативне ставлення майже третини (32,0%) громадян до будь-якої релігійної пропаганди на радіо та телебаченні. Така пропаганда, на думку зазначеної частини респондентів, “має бути взагалі

заборонена” (таблиця “*Ставлення до присутності в українському радіо- та теле-ефірі програм, підготовлених неорелігійними місіями*”). Серед віруючих такої думки дотримуються 25,7% опитаних; серед невіруючих — 58,7%.

Значна частина (20,4%) опитаних виявили позитивне ставлення до присутності в українському радіо- та теле-ефірі неорелігійних програм. Ці респонденти дотримуються думки: “Не має значення, які релігійні організації готують радіо- або телепрограми. Головне — що люди мають можливість долучитися до віри”.

Прояви, рівень і мотивація позитивного ставлення до неорелігійних масових заходів. Позитивно ставляться до масових заходів, що їх проводять неорелігійні проповідники, 15,9% опитаних. Серед віруючих — 18,1%, серед тих, хто вагається між вірою і невір'ям — 17,4%. Примітно, що з числа віруючих, які позитивно ставляться до зазначених заходів, 76,7% складають особи, які ідентифікують себе як православні.

Свою позицію симпатии неорелігійних масових заходів мотивують тим, що “ці заходи дають можливість людям долучитися до віри” (72,0% з числа тих, хто позитивно ставиться до зазначених заходів) та “допомагають хворим зцілитися” (20,7%)¹⁰.

Рівень дотримання права на свободу совісті та принципу рівності віросповідань. Питання відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви

Частка громадян, які позитивно оцінюють стан дотримання в Україні права на свободу совісті та принципу рівності віросповідань дещо знизилася. У 2000р. 66,3% опитаних були “повністю згодні” або “скоріше згодні” з твердженням про те, що “в Україні існує повна свобода совісті та рівність віросповідань перед законом”. Зараз загальний показник становить 62,6%, (таблиця “*Оцінка стану дотримання права на свободу совісті*”).

Примітно, що зазначене твердження підтримують більшість респондентів з числа віруючих — 67,5%. Абсолютно не згодні з цим твердженням 21,7% від загального числа респондентів і 18,6% віруючих.

Знизився показник стосовно питання про надмірність релігійної свободи в Україні. Менше

Ставлення до присутності в українському радіо- та теле-ефірі програм, підготовлених неорелігійними місіями,
% опитаних

	Серед усіх опитаних	Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі
Релігійна пропаганда по радіо та на телебаченні має бути взагалі заборонена, усі релігійні проповіді, обряди тощо повинні відбуватися лише у відповідних культових приміщеннях і не транслюватися на масову аудиторію	32,0	25,7	31,3	58,7
Не має значення, які релігійні організації готують радіо- або телепрограми. Головне — що люди мають можливість долучитися до віри	20,4	24,1	19,4	10,8
Держава має слідувати за тим, аби і неорелігійні організації, і традиційні Церкви були рівною мірою представлені в радіо- та теле-ефірі, навіть коли мова йде не про державні, а про приватні радіо та телекомпанії	16,1	18,6	15,8	7,5
Кількість часу, що відводиться тим чи іншим релігійним організаціям на радіо та телебаченні, має бути пропорційною чисельності їх віруючих	13,2	13,5	15,8	8,0
Інше	4,7	5,7	2,6	3,8
Важко відповісти	13,6	12,4	15,1	11,2

Оцінка стану дотримання права на свободу совісті,*
% опитаних

	Серед усіх опитаних			Віруючі			Вагаються між вірою і невір'ям			Невіруючі		
	Згоден	Не згоден	Не маю уявлення	Згоден	Не згоден	Не маю уявлення	Згоден	Не згоден	Не маю уявлення	Згоден	Не згоден	Не маю уявлення
В Україні існує повна свобода совісті і рівність віросповідань перед законом	62,6	21,7	15,7	67,5	18,6	13,9	62,2	24,2	13,6	45,1	32,9	22,0
Свобода совісті і рівність віросповідань в Україні декларується, але не здійснюється	33,9	40,8	25,3	31,5	44,9	23,6	39,3	34,1	26,6	35,2	35,2	29,6
Релігійні організації і Церкви занадто зловживають наданими їм правами і свободами	31,5	38,9	29,6	28,6	45,3	26,1	35,6	32,0	32,4	38,1	27,9	34,0

* Показники в стовпцях “згоден” і “не згоден” узагальнені аналогічно до таблиці на с.6.

третини — 31,5% опитаних, проти 37,6% у 2000р., — “повністю згодні” (14,1%; проти 17,2%) та “скоріше згодні” (17,4%; проти 20,4%) з твердженням про те, що релігійні організації занадто зловживають наданими їм правами та свободами. Аналіз масиву даних дозволяє з'ясувати, що підтримка цього твердження кореспондується переважно з негативним ставленням до неорелігійних об'єднань і здійснюваних ними заходів, про що йшлося вище.

Загалом, апеляції до права на свободу совісті досить часто використовуються як аргументи на користь релігійної толерантності та рівності віросповідань. Водночас, виявляється невизначеність і суперечливість громадської думки стосовно одного з принципових питань забезпечення свободи совісті — відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви.

Значна частина (37,5%) опитаних не погодилася з твердженням про те, що “відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви є необхідними передумовами демократичності держави та забезпечення права людини на свободу совісті”; більш ніж третина

¹⁰ 7,3% з числа тих, хто позитивно ставиться до масових заходів, здійснюваних проповідниками неорелігійних напрямів, відзначили відповідь “інше”.

Чи є відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви необхідними передумовами демократичності держави і забезпечення права людини на свободу совісті?
% опитаних

	Серед усіх опитаних	Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі
Так	28,9	26,0	29,4	42,5
Ні	37,5	42,5	32,6	25,0
Важко відповісти	33,6	31,5	38,0	32,5

(33,6%) — не змогли визначитися; 28,9% — погодилися із зазначеним твердженням (таблиця “Чи є відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви необхідними передумовами демократичності держави і забезпечення права людини на свободу совісті?”).

Таку невизначеність і суперечливість позицій можна пояснити, зокрема, тим, що переважна більшість громадян України або не знають походження та історичного контексту запровадження цього принципу в церковно-державних відносинах, або мають стосовно нього негативні асоціації. Так, 40,5% громадян не знають, кому належить ідея відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, тоді як 49,3% пов'язують її з ідеологією марксизму-ленінізму (таблиця “Кому належить ідея відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви?”). Аналіз масиву даних дозволяє з'ясувати, що заперечення принципу відокремлення кореспондується з переконанням у його належності до ідеології марксизму-ленінізму.

Кому належить ідея відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви?
% опитаних

	Серед усіх опитаних	Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі
Ідеологам марксизму-ленінізму	49,3	49,1	51,3	55,4
Ідеологам французької буржуазної революції	5,6	5,5	4,9	7,5
Ідеологам американської демократії	2,1	2,3	0,8	2,8
Засновникам протестантизму	2,5	2,3	3,1	2,3
Не знаю	40,5	40,8	39,9	32,0

На відміну від невизначеності та суперечливості позицій стосовно відокремлення Церкви від держави, позиції громадян стосовно ідеї впровадження інституту “державної Церкви” (на зразок Англіканської Єпископальної Церкви у Великій Британії або Елладської Православної Церкви у Греції) є більш визначеними та сталими. За впровадження подібного інституту в Україні висловилися лише 19,2% опитаних, проти — 49,2% (таблиця “Доцільність впровадження в Україні інституту “державної Церкви””).

44,3% з числа противників ідеї “державної Церкви” вважають, що запровадження подібного інституту “суперечить праву людини на свободу совісті та призведе до дискримінації віруючих інших церков”; 37,1% — переконані, що “надання пріоритету будь-якій церкві викличе лише додаткове напруження в міжцерковних та церковно-державних відносинах”¹¹.

¹¹ 7,0% відзначили відповідь “інше”; 11,6% — не змогли відповісти.

Доцільність впровадження в Україні інституту “державної Церкви”,
% опитаних

	Серед усіх опитаних	Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі
Доцільно	19,2	24,8	17,1	5,6
Не доцільно	49,2	46,3	53,4	59,5
Важко відповісти	31,6	28,9	29,5	34,9

Висновки

Аналіз результатів соціологічного опитування свідчить про те, що в Україні існує досить високий рівень суспільної потреби в релігії і Церкві. Понад половину українських громадян вважають релігію першочерговою життєвою потребою.

Потреба в релігії визначається переважно її духовною і соціокультурною складовими. Значимою для громадян є і її соціополітична складова: понад половину опитаних переконані в тому, що релігія є одним із чинників демократизації суспільства.

Водночас, досить значна частина громадян вважають, що релігія є мало пристосованою до потреб сучасної людини. Так думає, зокрема, майже кожен п'ятий (21,1%) український віруючий та майже 40% з числа тих, хто вагається між вірою і невір'ям. Привертає увагу та обставина, що серед віруючих, які вважають релігію мало пристосованою до потреб сучасної людини, майже 90% складають православні.

Значимість Церкви у своєму житті громадяни пов'язують не лише з її прямим призначенням, але й з участю у суспільних справах.

Церква (релігійна організація) справляє вплив на політичні переконання своїх прихильників. Серед віруючих такий вплив на формування їх політичних переконань засвідчили майже 13% опитаних; серед тих, хто вагається між вірою і невір'ям — майже 5%. Враховують політичні позиції своїх релігійних організацій майже чверть вірних УГКЦ; близько 10% вірних УПЦ та понад 12% вірних УПЦ-КП.

Загалом, серед віруючих відзначається дещо вищий, порівняно з невіруючими рівень довіри до соціальних і політичних інститутів, силових державних структур і місцевих органів влади. Відчутно вищим є рівень готовності до участі у виборах.

Українське багатоконфесійне суспільство є у цілому релігійно толерантним. Водночас, відзначається несприйняття значимою частиною громадян певних проявів неорелігійних практик та не традиційних для України релігій.

Переважна більшість громадян позитивно оцінюють рівень дотримання в Україні права на свободу совісті та принципу рівності віросповідань. Водночас, виявляється невизначеність і суперечливість громадської думки стосовно одного з принципових питань забезпечення свободи совісті — відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви.

Натомість, досить визначеними є позиції громадян стосовно недоцільності впровадження в Україні інституту “державної Церкви”. Не користуються значимою суспільною підтримкою також ідеї національно зорієнтованої релігії та Церкви. ■

РЕЛІГІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: РІВЕНЬ, ХАРАКТЕР, ОСОБЛИВОСТІ

Андрій БИЧЕНКО,
директор соціологічної служби
Центру Разумкова

Нагія ДУДАР,
незалежний експерт

Релігійність суспільства є явищем динамічним, як у кількісному, так і в якісному вимірах. Зазнають змін соціально-демографічні показники релігійного самовизначення громадян, реформуються традиційні релігії, виникають нові релігійні практики. Динаміка релігійності зумовлюється, зокрема, процесами демократизації суспільного життя та впровадженням правових засад у церковно-державні відносини.

Протягом 1991-2002рр. значно збільшилася кількість представлених в Україні віросповідань, конфесій, релігійних течій і напрямів¹. Відзначається стала тенденція до зростання чисельності віруючих та урізноманітнення їх віросповідної і конфесійної належності.

У цій статті на підставі результатів загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в жовтні 2002р.², окреслюється сучасний стан релігійності в Україні. В окремих випадках, коли відмінності є значимими, здійснюється порівняння з даними аналогічного опитування, здійсненого Центром у 2000р.³

Релігійне самовизначення українських громадян

Результати соціологічного опитування засвідчують сталість тенденції зростання чисельності громадян, які визначають себе віруючими⁴. Протягом 2000-2002рр. частка віруючих зросла з 57,8% до 60,2%. Зазначене зростання відбулося за рахунок інших за релігійним самовизначенням груп громадян, перш за все, тих, хто вагається між вірою і невір'ям, — їх частка зменшилася з 22,5% до 19,4%. Зміни в групах невіруючих, переконаних атеїстів і байдужих до релігії є незначимими (таблиця “Релігійне самовизначення громадян України: соціально-демографічні ознаки”, с.15).

Соціально-демографічні ознаки. Протягом 2000-2002рр. узагальнена характеристика віруючих за соціально-демографічними ознаками лишилася майже незмінною. Віруючих найбільше: серед жінок; осіб літнього віку (від 50 років і старших); тих, хто має неповну середню освіту; серед селян і жителів невеликих містечок; серед жителів Західного регіону України (таблиця “Релігійне самовизначення громадян України: соціально-демографічні ознаки”, с.15).

Водночас, окремі складові цієї узагальненої характеристики зазнали певних змін, що полягають у наступному: (а) збільшилася частка віруючих серед чоловіків (з 46,1% до 50,8%); (б) став вищим відсоток віруючих серед молоді та осіб середнього

¹ Докладно див. статтю В.Васильовського “Стан релігійної мережі в Україні”, розміщену в цьому журналі.

² Опитування проведено 18-28 жовтня 2002р. Опитані 2000 респондентів віком від 18 років. Вибіркова сукупність квотна, територіально-поселенська, репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками. Стандартне відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становить 1,34-2,24%. Дані за 2000р. див.: Дудар Н., Шангіна Л. Релігія і віра в житті українців. Центр Разумкова 2000. — Київ, 2001, с.267-288.

³ Соціологічна служба Центру Разумкова здійснює дослідження релігійності в Україні з 2000р. Враховуються результати досліджень, здійснених Інститутом філософії Національної Академії наук України в 1991р. (зафіксований рівень релігійності — 43%). Див.: Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, перспективи. — Київ, 1994, с.146.

⁴ Тут і далі за текстом терміни “віруючий”, “невіруючий”, “вагаються між вірою і невір'ям” означають “респонденти, які віднесли себе до: віруючих; невіруючих; тих, хто вагається між вірою і невір'ям”, — і використовуються як синонімічні. Це зауваження стосується також термінів, що вживаються для позначення віросповідної, конфесійної та деномінаційної належності респондентів.

**Релігійне самовизначення громадян України: соціально-демографічні ознаки,
% опитаних***

	Серед усіх опитаних	Стать		Вік, років				Рівень освіти				Тип поселення						Region ⁵					
		Чоловіча	Жіноча	18-28	29-39	40-49	50 і старше	Н/середня	Заг./середня	С/спеціальна	Вища, н/вища	Місто з населенням 1 млн. осіб і >	Місто з населенням 100-999 тис. осіб	Місто з населенням 50-99 тис. осіб	Місто з населенням 20-49 тис. осіб	Місто з населенням < 20 тис. осіб	Село	Центр	Захід	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ
Віруючі	60,2	50,8	68,1	56,1	58,5	58,0	64,6	72,5	60,4	61,1	53,1	52,1	56,7	55,0	69,1	63,6	67,3	56,1	86,6	50,5	55,5	60,6	62,3
Вагаються між вірою і невір'ям	19,4	21,2	17,9	23,6	21,6	22,5	14,1	12,3	20,8	19,5	21,1	23,5	19,6	27,0	15,5	14,8	16,2	24,4	7,8	22,1	15,0	22,2	22,6
Невіруючі	10,7	14,8	7,3	9,3	11,3	10,4	11,5	8,6	9,2	10,2	14,3	9,6	13,7	10,1	8,8	13,6	8,6	10,0	2,1	16,1	8,5	15,2	4,7
Переконані атеїсти	2,2	3,8	0,8	0,9	1,5	2,7	3,1	0,8	0,9	1,9	4,4	3,6	2,9	2,6	1,0	3,4	0,5	2,0	0,8	2,9	3,0	1,0	2,8
Байдужі до релігії	4,1	5,3	3,0	5,5	4,9	3,3	3,1	3,7	4,2	4,3	3,8	6,3	3,4	4,2	3,1	2,3	3,9	3,7	0,5	4,7	10,5	–	4,7

* Відсоток респондентів, які не визначилися з відповіддю, в таблиці не наводиться.

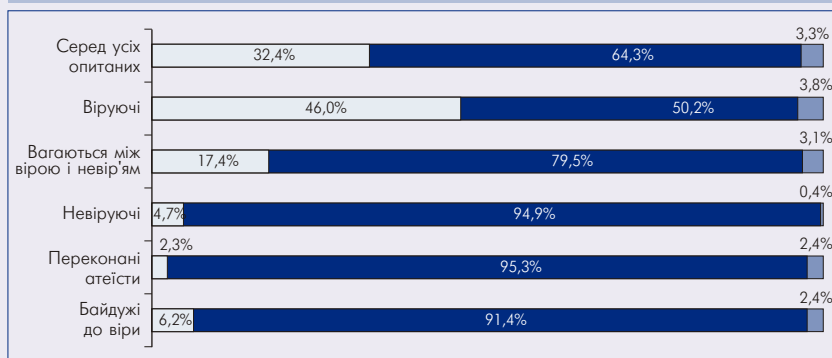
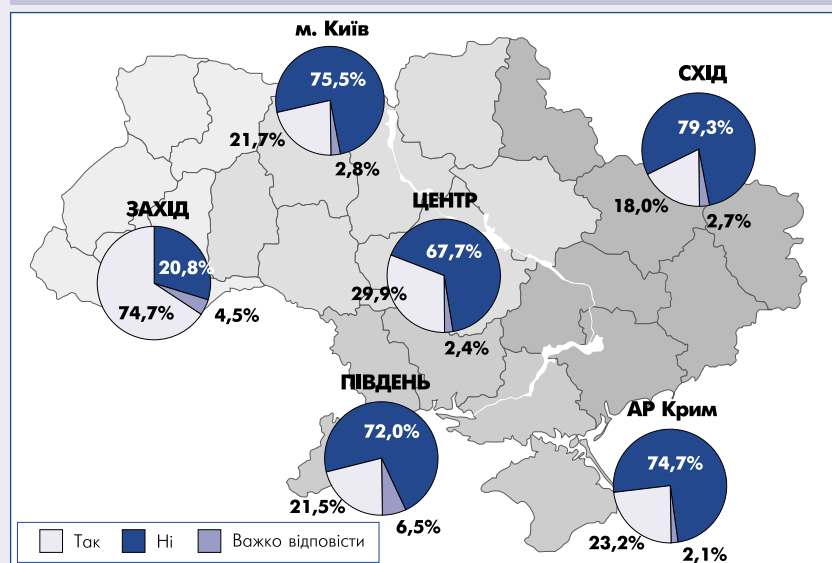
віку: 18-28 років — з 53,3% до 56,1%, 29-39 років — з 55% до 58,5% і 40-49 років — з 54,0% до 58,0%; (є) зросла частка віруючих серед тих, хто має вищу та незакінчену вищу освіту.

Привертає увагу та обставина, що найбільше зростання частки віруючих відзначаються в невеликих населених пунктах, де суттєвими чинниками є усталений спосіб життя, звичаї, традиції, громадська думка, — тобто, де переважають конформістські риси способу життя та поведінки.

Вплив виховання в сім'ї на релігійне самовизначення. Продовжує спостерігатися відчутна залежність між релігійним самовизначенням людини та умовами її виховання в сім'ї. Особи, які виховувалися в релігійному дусі, здебільшого визнають себе віруючими або ж вагаються між вірою і невір'ям. Натомість, вихідці із сімей, де не практикувалося релігійне виховання, вважають себе невіруючими або переконаними атеїстами. Так, серед віруючих на релігійне виховання в сім'ї вказали 46,0%; серед тих, хто вагається між вірою і невір'ям, — 17,4%; тоді як серед невіруючих — лише 4,7%, атеїстів — 2,3%. Загалом, 32,4% дорослого населення України виховувалися в релігійному дусі (за даними 2000р. — 31,1%).

Традиції релігійного виховання в сім'ї мають виразну регіональну специфіку. Найбільшою мірою вони вкорінені на Заході (74,7%), найменшою — на Сході (18,0%). Ці показники чітко корелюють з регіональним розподілом населення за ознакою релігійного самовизначення і, порівняно з 2000р., практично не змінилися (врізка “Характер виховання в сім'ї”).

Віросповідне та конфесійне самовизначення. Переважна більшість (68,8%) опитаних віднесли себе до послідовників православ'я; 6,9% — греко-католицизму; 2,2% — протестантизму; 0,8% — римо-католицизму; 0,7% — ісламу; по 0,1% — іудаїзму, індуїзму, язичництва⁶.

ХАРАКТЕР ВИХОВАННЯ В СІМ'І
**Чи виховували Вас вдома у релігійному дусі?
% опитаних**

Регіональний розподіл

⁵ Тут і далі за текстом застосовується наступний поділ областей за регіонами: **Захід** (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); **Центр** (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); **Схід** (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Сумська, Харківська області); **Південь** (Одеська, Херсонська, Миколаївська області); **АР Крим**; **м. Київ**.

⁶ Лише перші три показники знаходяться в межах статистичної значимості, інші є ілюстративними.

Якщо Ви не відносите себе до жодної з релігій, то чому?
% тих, хто не відніс себе до жодної з релігій

Водночас, 13,5% респондентів не віднесли себе до жодного з віросповідань. Як видно з діаграми “Якщо Ви не відносите себе до жодного з віросповідань, то чому?” найбільш значимі частки цієї групи респондентів назвали в якості причин своєї віросповідної невизначеності наступне: (а) суперечливість особистим переконанням; на цю причину в 2002р. вказали 39,3% опитаних, хто не відніс себе до жодної з релігій; у 2000р. цей показник становив 38%; (б) переконання в тому, що релігійні почуття можуть задовольнятися і без приналежності до тієї чи іншої релігії; цю причину вказали (22,7% в 2002р. і 20,9% в 2000р.); (в) відсутність знань про таку релігію, яка б відповідала їх духовним пошукам (13,8% і 18,0%, відповідно); (г) “занадто жорсткі приписи багатьох з релігій” (7,4% і 3,5%, відповідно). Аналіз масиву даних дозволяє з’ясувати, що на жорсткість релігійних приписів вказують переважно ті, хто вагається між вірою і невір’ям.

Серед особливостей віросповідного та конфесійного самовизначення громадян можна відзначити наступні.

❖ Існує група віруючих, які визначають себе “просто християнами” і не відносять до якоїсь певної конфесії або деномінації, — їх частка складає 6,4% серед усіх респондентів. Порівняно з ситуацією дворічної давності, вона не змінилася.

❖ Православними вважають себе не лише ті, хто називає себе віруючим. Серед віруючих православні складають 77,5%. Водночас, до православних віднесли себе 77,2% тих, хто вагається між вірою і невір’ям, і майже кожен третій з невіруючих (33,2%), атеїстів (31,8%) та байдужих до релігії (28,4%).

Отже, православ’я дотримуються сьогодні чимало тих, хто не має чітко визначеної релігійної і світоглядної орієнтації, не може назвати себе ширим віруючим, але все ж асоціює себе з

традиційною релігією країни. Це може трактуватися двозначно: (а) як ототожнення православної ідентичності з національною (етнічною); (б) як посилення православного конформізму.

Деномінаційне самовизначення православних. Нинішня ситуація в православ’ї зумовлює відчутні труднощі як з деномінаційним самовизначенням віруючих, так і з дослідженням цього питання, оскільки фіксуються непоодинокі випадки, коли віруючий просто не знає, до якої деномінації належить його релігійна громада або храм, який він відвідує. Тому отримані в результаті соціологічного опитування дані мають певною мірою умовний характер (таблиця “До якої православної деномінації Ви себе відносите?”).

Примітно, що серед православних половина опитаних визначили себе “просто православними”, тобто вони ідентифікують себе релігійно, а не

До якої православної деномінації Ви себе відносите?
% православних

	Серед усіх опитаних		Віруючі		Вагаються між вірою і невір’ям		Невіруючі	
	2000р.	2002р.	2000р.	2002р.	2000р.	2002р.	2000р.	2002р.
Я просто православний	58,6	53,2	55,3	51,3	63,0	57,9	69,0	47,8
Українська Православна Церква Київський Патріархат	18,4	23,8	21,8	25,9	13,5	22,4	12,0	13,4
Українська Православна Церква Московський Патріархат	14,0	14,8	16,4	14,6	10,3	14,7	6,5	26,9
Українська Автокефальна Православна Церква	2,0	2,4	3,0	3,0	0,5	1,0	0,0	3,0
Не знаю	7,0	5,8	3,5	5,2	12,7	4,0	12,5	8,9

конфесійно, що може зумовлюватися згаданою вище ситуацією у православ’ї. Водночас, порівняно з 2000р., як свідчать дані таблиці, частка “просто православних” дещо зменшилася.

Прояви релігійності та рівень релігійної активності

До проявів релігійності, як правило, відносять, перш за все: віру в релігійні твердження; сприйняття віри як цінності; участь у релігійних зібраннях; індивідуальну молитву; фінансову підтримку релігійної організації. Рівень релігійної активності визначається, перш за все, частотою і регулярністю участі в релігійних зібраннях, виконання певних обрядів тощо.

Віра в релігійні твердження. Своєрідним парадоксом сучасної української релігійності є те, що віра в існування Бога перестала бути визначальною ознакою релігійного самовизначення людини. Так тих, хто вважає себе “віруючим”, значно менше, ніж тих, хто позитивно відповідає на запитання: “Чи вірите Ви в Бога?": вважають себе віруючими — 60,2% опитаних, а тих, хто відповів, що вірить в Бога — 77,4%⁷ (таблиця “Віра в релігійні твердження”, с.17). При цьому, в Бога вірять 96,5% тих, хто вважає себе віруючих, та 75,9% — тих, хто вагається між вірою і невір’ям.

В один із головних постулатів християнства — про існування життя після смерті — вірять лише

⁷ За рахунок того, що у 2000р. частка віруючих була ще меншою — 58,2%; ця різниця була виразнішою, оскільки частка тих, хто вірить у Бога, за два роки не змінилася.

Віра в релігійні твердження, % опитаних												
	Серед усіх опитаних			Віруючі			Вагаються між вірою і невір'ям			Невіруючі		
	Так	Ні	Важко відповісти	Так	Ні	Важко відповісти	Так	Ні	Важко відповісти	Так	Ні	Важко відповісти
В існування Бога	77,4	19,0	3,6	96,5	1,8	1,7	75,9	18,9	5,2	15,3	81,4	3,3
В існування гріха	67,5	26,0	6,5	82,1	12,3	5,6	60,6	30,9	8,5	27,4	69,3	3,3
В існування душі	64,6	27,1	8,4	80,1	12,5	7,4	58,9	32,7	8,4	23,8	71,9	4,3
У чудотворну силу святих реліквій	47,0	38,9	14,1	61,1	25,2	13,7	35,7	48,8	15,5	14,0	78,5	7,5
В існування диявола	45,9	42,3	11,8	61,0	26,7	12,3	34,8	52,5	12,7	8,4	85,4	6,2
В існування раю	41,6	43,7	14,7	57,7	27,1	15,2	25,8	56,8	17,2	5,2	89,5	5,3
У життя після смерті	40,7	47,4	11,9	56,6	30,6	12,8	24,1	63,4	12,5	4,7	90,6	4,7
В існування пекла	39,6	45,5	14,9	55,0	29,5	15,5	24,8	57,6	17,6	4,7	89,6	5,7
У переселення душ	29,0	52,4	18,6	36,7	42,4	20,9	24,1	60,7	15,2	8,9	81,4	9,7

Що дає людині релігійна віра,* % опитаних				
	Серед усіх опитаних	Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі
Утримує від поганих вчинків	42,1	47,7	44,8	24,2
Душевний спокій і силу, надію	38,4	47,5	33,9	17,8
Породжує почуття милосердя, співчуття, добра	37,3	44,3	38,2	15,8
Полегшення душевних переживань, страждань, негараздів, страхів	35,6	41,8	30,6	23,7
Очищення душі, покаєння	35,0	46,6	23,5	11,2
Смисл життя	30,1	37,6	24,8	13,5
Опору в житті	28,9	35,5	21,5	17,7
Підвищує духовність людини	27,2	33,5	26,9	6,0
Дотримання традицій свого народу	26,3	27,8	32,4	19,5
Спонукає допомагати іншим людям (нужденним, хворим, інвалідам, літнім, самотнім, знедоленим тощо)	25,5	30,3	23,3	14,0
Спасіння душі, шлях до вічного життя	20,1	28,7	11,1	3,7
Примирення зі смертю	16,8	20,0	11,4	16,7
Допомагає відчутти зв'язок з надприродним (Богом, Духом, Вищим Розумом)	15,3	20,2	9,8	4,7
Формує уявлення про Бога, світ, космос, людину, відповідає на запитання	10,8	12,8	10,3	5,6
Почуття спільності у вірі, "духовної" сім'ї	10,6	12,4	9,3	8,8
Можливість перекладати вирішення власних проблем	5,9	2,0	7,3	18,6
Збіднює духовний світ людини	4,3	2,9	5,4	9,3
Позбавляє людину внутрішньої волі, ініціативності	3,7	0,7	3,4	15,4
Робить людину обмеженою, далекою	3,4	1,4	3,6	10,7
Негативно впливає на психічне здоров'я людини	2,7	1,0	3,9	8,4
Заважає моральному удосконаленню	2,5	2,4	2,8	2,8
Нічого	4,1	1,1	2,1	15,3
Інше	0,7	0,7	0,5	0,9
Важко відповісти	4,9	2,0	7,5	10,7

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

56,6% віруючих, що приблизно співпадає з частками тих, хто вірить в існування раю (57,7%) і пекла (55,0%). Зазначені розбіжності між релігійним самовизначенням і наявністю віри в головні релігійні твердження можуть свідчити про певне розмивання релігійної свідомості, втрату її визначеності, а отже — системного впливу на поведінку віруючого.

Крім того, проявами еклектизму, присутності архаїчних і містичних елементів у свідомості віруючого можна вважати те, що 36,7% віруючих визнають реінкарнацію; до того ж, 39,9% — вірять в екстраординарні здібності народних цілителів; 20,6% — визнають наявність таких здібностей у ворожок і чаклунів.

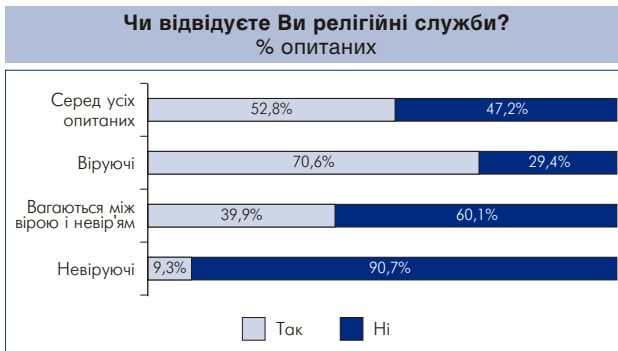
Віра як цінність. Узагальнення показників, наведених у таблиці "Що дає людині релігійна віра?", дає підстави стверджувати, що релігійна віра сприймається сучасною людиною переважно як етична цінність.

Як видно з таблиці, найбільш значимі частки опитаних відзначили здатність релігійної віри "утримувати від поганих вчинків" (42,1%), забезпечувати "душевний спокій і силу, надію" (38,4%), "породжувати почуття милосердя, співчуття, добра (37,3%)". Саме ці визначення віри як цінності посідають перші позиції і в сприйнятті їх віруючими. Натомість такі, суто релігійні виміри віри, як "спасіння душі, шлях до вічного життя", допомога у "відчутті зв'язку з надприродним", "формування уявлення про Бога, світ...", визнали значимими для себе лише 28,7%, 20,2% та 12,8% віруючих, відповідно.

Особливу увагу привертає та обставина, що лише 10,6% віруючих пов'язують релігійну віру з "почуттям "духовної сім'ї", тобто власне Церкви.

Участь у релігійних зібраннях. Участь у релігійних службах засвідчили понад половину (52,8%) опитаних; з числа віруючих — 70,6% (діаграма "Чи відвідуєте Ви

релігійні служби?”). Водночас, узагальнення даних про частоту та мотивацію відвідування (невідвідування) релігійних служб дає підстави для припущень про формальний характер таких відвідувань і схильність значимої частки громадян розглядати релігійну віру як таку, що не потребує присутності на релігійних зібраннях.

Як часто Ви відвідуєте релігійні служби?*
% тих, хто відвідує релігійні служби

	Серед усіх опитаних	За релігійним самовизначенням			За віком				За статтю	
		Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невір'ючі	18-28 років	29-39 років	40-49 років	50 років і старше	Чоловіки	Жінки
Частіше, ніж раз на тиждень	5,0	5,9	1,3	0,0	3,5	4,1	4,9	6,3	5,5	4,5
Раз на тиждень	13,7	16,5	2,6	0,0	8,7	10,1	7,1	21,2	9,3	16,4
Раз на місяць	16,4	18,7	5,2	9,5	13,1	17,0	14,2	18,6	16,4	16,4
На релігійні свята	52,0	49,6	65,2	71,4	57,6	52,8	61,7	44,1	52,6	51,7
Раз на рік	8,7	6,6	16,8	4,8	11,4	11,9	8,7	5,8	11,1	7,3
Рідше, ніж раз на рік	2,6	1,6	6,5	9,5	3,9	1,4	1,6	2,8	2,3	2,7
Майже ніколи	0,5	0,4	1,3	0,0	0,9	0,5	1,1	0,2	1,3	0,2

* Варіанти відповідей: “інше”, “важко відповісти” в таблиці не наводяться, як не значимі.

Понад половину опитаних з числа тих, хто відвідує релігійні служби, роблять це “на релігійні свята” (з числа віруючих — 49,6%); більш ніж кожен десятий (11,3%) — раз на рік або рідше (з числа віруючих — 8,2%). І лише 18,7% опитаних (з числа віруючих — 22,4%) відвідують релігійні служби не менш ніж раз на тиждень (таблиця “Як часто Ви відвідуєте релігійні служби?”). Показовою є та обставина, що “на релігійні свята” відвідують релігійні служби 57,6% молодих людей (18-28 років); ще 15,3% молоді відвідують їх раз на рік або рідше.

Пріоритетну позицію серед мотивів відвідування релігійних служб посіло “спілкування з Богом”. Але відзначили значимість цього мотиву лише 44,3% опитаних з числа тих, хто відвідує служби (серед віруючих — лише 50,8%). Сповідь або причаста є значимим мотивом відвідування служб для близько третини опитаних (загалом — 27,2%; з числа віруючих — 30,7%) (врізка “Мотиви відвідування (невідвідування) релігійних служб (зібрань, служб)”, таблиця “З яких причин Ви відвідуєте релігійні служби?”).

Особливу увагу привертає наявність серед значимих мотивів таких, що свідчать про конформістський характер релігійної поведінки:

прагнення не вирізнятися з-поміж інших (“зараз відвідування релігійних служб є прийнятним, я роблю, як усі люди”) є значимим мотивом для більш ніж кожного п'ятого (16,0%) з числа тих, хто відвідує релігійні служби; серед віруючих — більш ніж для кожного сьомого (14,6%). Поширенню подібних мотивів може сприяти офіційна, на всіх рівнях державної влади прийнята практика показової участі державних службовців (і саме в статусі державних службовців, а не приватних осіб) у релігійних зібраннях.

Комплексний аналіз показників частоти та мотивації відвідування релігійних зібрань засвідчує, зокрема, що щотижня або частіше служби відвідують переважно віруючі, люди літнього віку переважно жіночої статі. В цій групі головними мотивами присутності на зібранні є передусім “спілкування з Богом”; потреба в сповіді, причасті; прагнення компенсувати душевний неспокій та отримати полегшення.

Серед мотивів невідвідування релігійних служб пріоритетні позиції посіли наступні. Достатність “спілкування з Богом “сам на сам” — серед віруючих цей мотив відзначили 36,1% опитаних. Отже, можна констатувати існування явища перетворення релігії, віри на приватну справу віруючої людини, справу, що не потребує участі ні єдиновірців, ні Церкви (врізка: таблиця “З яких причин Ви не відвідуєте релігійні служби?”).

Крім того, майже чверть опитаних віком до 39 років не відвідують релігійні служби через їх надмірну тривалість, та через необізнаність в релігійних обрядах. Іншими найбільш поширеними мотивами є невіра в Бога та формальність богослужіння. Тобто певну частину громадян (у т.ч. і віруючих), стримує від присутності на релігійній службі її ортодоксальний характер.

Знання молитов. Як видно з таблиці “Скільки, приблизно, молитов Ви знаєте?”, серед сучасних віруючих 12,4% не знають жодної молитви. Понад чотири молитви знають 25,9% віруючих, переважну частину з яких становлять літні люди.

Скільки, приблизно, молитов Ви знаєте? % опитаних										
	Серед усіх опитаних	За релігійним самовизначенням			За віком				За вихованням	
		Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі	18-28 років	29-39 років	40-49 років	50 років і старше	Виховувалися в релігійному дусі	Не виховувалися в релігійному дусі
Жодної	30,4	12,4	40,2	77,7	34,7	28,8	30,4	28,9	8,5	41,7
1 молитву	32,2	34,4	40,2	16,6	33,3	34,3	33,2	29,8	27,5	34,0
2-3 молитви	20,5	27,3	14,6	5,2	19,1	23,3	21,6	19,3	28,2	16,6
4-6 молитов	10,2	15,7	3,2	0,0	8,6	10,0	7,7	12,6	21,0	4,8
7-10 молитов	4,6	7,2	1,1	0,0	2,9	2,5	4,5	6,6	10,1	2,0
Більше 10 молитов	2,1	3,0	0,7	0,5	1,4	1,1	2,6	2,8	4,7	0,9

**МОТИВИ ВІДВІДУВАННЯ (НЕВІДВІДУВАННЯ)
РЕЛІГІЙНИХ СЛУЖБ (ЗІБРАНЬ, СЛУЖІВ)**
З яких причин Ви відвідуєте релігійні служби?*

% тих, хто відвідує релігійні служби

	Серед усіх опитаних	За релігійним самовизначенням			За віком			
		Віруючі	Багаються між вірою і невірою	Невіруючі	18-28 років	29-39 років	40-49 років	50 років і старше
Так я спілкуюся з Богом	44,3	50,8	18,2	0,0	35,5	38,0	44,8	51,9
Вважаю, що це данина традиції мого народу	34,2	33,3	42,9	25,0	33,3	34,3	39,9	32,0
Відвідую, коли відчуваю душевний неспокій	28,4	30,5	18,2	10,0	23,2	34,0	26,6	29,4
Відвідую, коли я почуваю необхідність відчувати полегшення тощо	27,4	29,2	20,1	5,0	23,2	29,3	26,8	28,9
Щоб сповідатися, причаститися	27,2	30,7	14,9	4,8	25,0	26,9	24,0	29,8
Це данина традиціям моєї сім'ї	23,0	24,3	19,5	9,5	25,0	20,4	29,0	20,7
Нині відвідування релігійних служб є прийнятним, я роблю, як усі люди	16,0	14,6	24,0	20,0	15,8	16,2	19,1	14,8
Там я відчуваю естетичне задоволення	15,7	16,2	16,2	10,0	13,6	16,7	19,1	14,6
За компанію з друзями, родичами, приятелями	13,1	9,0	32,5	33,3	20,2	11,2	15,8	8,9
Відвідую лише у роковини смерті моїх близьких, друзів тощо	12,7	11,4	20,1	10,0	9,6	10,2	18,6	13,2
Просто, заради цікавості	3,1	1,8	10,4	0,0	6,1	3,3	3,6	1,4
Інше	3,0	3,2	3,2	0,0	1,3	3,2	3,8	3,5
Важко відповісти	1,0	0,8	1,3	5,0	1,8	0,5	1,6	0,7

З яких причин Ви не відвідуєте релігійні служби?*

% тих, хто не відвідує релігійні служби

	Серед усіх опитаних	За релігійним самовизначенням			За віком			
		Віруючі	Багаються між вірою і невірою	Невіруючі	18-28 років	29-39 років	40-49 років	50 років і старше
Мені достатньо спілкування з Богом "сам на сам"	23,6	36,1	28,0	3,6	29,6	27,5	23,5	17,7
Не вірю в існування Бога	20,6	1,1	6,1	64,4	18,3	19,5	17,9	24,0
Я нічого не розумію в релігійних обрядах	19,7	13,3	21,1	16,9	23,7	27,0	17,3	14,6
Релігійні служби займають багато часу, а я його не маю	17,5	22,2	24,1	7,7	27,8	22,1	16,2	9,1
Мені не подобається особиста поведінка священнослужителів Церкви	12,2	11,4	12,1	14,4	12,9	8,9	13,3	12,9
Мені не подобається формальність проведення богослужінь	10,7	12,5	11,7	7,7	16,6	8,9	11,7	7,4
Ніхто з моїх друзів, родичів не відвідують релігійні служби	10,1	7,7	12,1	9,3	17,5	8,9	8,4	7,4
Мені здається, що церковні діячі приділяють більше уваги політиці, ніж духовним цінностям	9,1	6,8	11,2	11,3	12,6	7,4	9,5	7,7
Не можу за станом здоров'я	8,1	14,2	7,3	1,5	0,4	1,1	6,1	17,7
Мені не подобається участь духовних лідерів Церкви в міжконфесійних конфліктах	6,8	6,0	6,0	6,7	8,5	7,9	5,0	6,0
Поблизу немає храму	4,0	6,8	4,3	2,1	4,5	2,6	1,1	6,0
Інше	7,0	10,5	7,8	4,1	4,9	4,7	11,7	6,9
Важко відповісти	4,8	3,7	5,6	2,1	4,0	6,8	4,4	4,3

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

підтримки Церкви. 27,2% цієї третини становлять віруючі. Більш ніж кожен п'ятий з опитаних (20,5%) — підтримує Церкву винятково через пожертви в дні великих свят та оплату виконання треб. Дві третини (66,1%) цієї групи становлять віруючі.

Найчисельніша група опитаних (35,9%) підтримують Церкву "зрідка" (понад три чверті цієї групи — 77,0%, становлять віруючі). Лише 11,6% респондентів, з яких переважна більшість (90,4%) — віруючі, роблять це регулярно.

Таким чином, більшість громадян країни, включаючи віруючих, не надають регулярної матеріальної підтримки Церкві. Водночас, однозначно кваліфікувати таку ситуацію як наслідок низького рівня релігійності було б некоректним. Якщо взяти до уваги нинішнє соціально-економічне становище населення — і віруючих, і невіруючих, — то можна дійти іншого висновку. В країні, де переважна більшість громадян є неплатоспроможними, Церква буде вимушено поставлена в залежність від держави та/або нечисленних і нечисельних бізнесових кіл.

Отже, якщо характеризувати сучасного віруючого за основними проявами релігійності, то з'ясується наступне. Віра в основоположні релігійні твердження не завжди корелює з релігійним самовизначенням. Так, спостерігається відсутність прямої залежності між декларуванням віри в Бога та визначенням себе віруючим. В існування життя після смерті вірять лише 56,6% осіб, які визначили себе віруючими.

Релігійна віра сприймається скоріше як етична цінність, здатна переважно "утримувати від поганих вчинків",

а не "формувати уявлення про Бога, світ та саму людину". Відповідно, зазначені уявлення сучасних віруючих є, скоріше, світськими, що й, можливо, визначає їх фактично світську поведінку. Зокрема — низьку активність та нерегулярність участі в релігійних зібраннях і позарелігійну мотивацію цієї участі.

Головним фактором, що визначає знання молитов на рівні "понад чотири", є релігійне виховання в сім'ї. Серед тих, хто пройшов школу сімейного релігійного виховання, 35,8% становлять особи, які знають 4 і більше молитов.

Матеріальна підтримка Церкви. Майже третина (32,0%) опитаних "ніколи" не надають такої

ЯКОЮ МАЄ БУТИ ВІРУЮЧА ЛЮДИНА?

3 яким з наведених нижче тверджень Ви згодні найбільшою мірою,
% опитаних

	Серед усіх опитаних	За релігійним самовизначенням				За віком			
		Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі	18-28 років	29-39 років	40-49 років	50 років і старше	
Людина може бути просто віруючою і не сповідувати якоїсь конкретної релігії	63,9	56,9	78,1	72,9	70,5	66,3	64,5	58,6	
Віруюча людина повинна обов'язково сповідувати ту чи іншу релігію	27,7	37,8	15,1	9,7	21,9	23,8	27,1	33,5	
Важко відповісти	8,4	5,3	6,8	17,4	7,6	9,9	8,4	7,9	

	Серед усіх опитаних	За релігійним самовизначенням			За віком			
		Віруючі	Вагаються між вірою і невір'ям	Невіруючі	18-28 років	29-39 років	40-49 років	50 років і старше
Віруюча людина може час від часу відвідувати релігійні служби, здійснювати релігійні обряди, не обов'язково знати основи релігійного вчення	49,6	52,7	52,6	34,0	53,5	49,8	44,6	49,5
Віруюча людина взагалі може не відвідувати релігійні служби, здійснювати релігійні обряди, може зовсім не знати основ релігійного вчення	24,7	19,7	29,3	40,0	25,0	24,8	28,9	22,6
Віруюча людина повинна обов'язково відвідувати релігійні служби, здійснювати релігійні обряди, глибоко знати основи релігійного вчення	19,8	25,1	12,7	12,1	15,5	18,1	18,7	23,7
Важко відповісти	5,9	2,5	5,4	13,9	6,0	7,3	7,8	4,2

Якою має бути віруюча людина?

Аналіз відповідей на прямі питання, звернені безпосередньо до опитуваних, не є вичерпно достатніми для того, щоб скласти уявлення про те, що має на увазі людина, визначаючи себе віруючою. Більш достовірні (але не повністю) характеристики можна отримати, ставлячи опосередковане питання про деяку “модель віруючої людини”. Узагальнені відповіді респондентів на поставлені таким чином питання наведені у врізці “Якою має бути віруюча людина?”.

Майже дві третини опитаних (63,9%) вважають, що людина може бути віруючою і при цьому не сповідувати певну визначену релігію. Тобто не мати віросповідання, а отже — не дотримуватися певної системи віровчення та обрядових дій. Аналіз масиву даних дозволяє з'ясувати, що такої думки дотримуються:

❖ за ознакою релігійного самовизначення: 78,1% — з числа тих, хто вагається між вірою і невір'ям; 72,9% — з числа невіруючих; 56,9% — з числа тих, хто визначив себе віруючим;

❖ за конфесійною ознакою: 80,2% — “просто християн”, 69,9% — тих, хто не відніс себе до жодної з релігій; 66,4% — православних.

Серед греко-католиків погодилися з тим, що можна бути просто віруючим поза релігією лише 34,1%.

Це майже вдвічі менше, ніж серед православних. З протилежним твердженням, а саме: “Віруюча людина повинна обов'язково сповідувати ту чи іншу релігію”, — погодилися 59,3% греко-католиків, 27,5% — православних, 11,1% — “просто християн” і лише 8,6% — з тих, хто релігійно себе не ідентифікував;

❖ за ознакою релігійного виховання: майже половина (48,4%) тих, хто виховувався в сім'ї у релігійному дусі; 71,6% — з числа тих, хто не пройшов цієї школи;

❖ за віковою ознакою: 70,5% сучасних молодих людей (кому сьогодні 18-28 років) впевнені, що можна бути віруючим поза віросповіданням. Мірою зростання віку, частка громадян, які поділяють таку думку, зменшується. Але і в старшій віковій групі вона становить 58,6% опитаних.

Наведені дані дозволяють помітити дві особливості уявлень респондентів про те, якою має бути віруюча людина. Перша: значимі частки опитаних, які визначили себе православними, схильні визнавати віросповідання необов'язковим для віруючої людини. Друга: така схильність притаманна переважній частині молоді — а це торкається майбутнього Церкви.

Майже половина (49,6%) опитаних поділяють твердження про те, що “віруюча людина може час від часу відвідувати релігійні служби, здійснювати релігійні обряди, не обов'язково знати основи релігійного вчення”. Так думають 52,7% віруючих; 52,6% тих, хто вагається між вірою і невір'ям; 46,9% — з числа “просто християн”; 56,6% осіб, які віднесли себе до православних.

Майже кожен четвертий (24,7%) з опитаних схильний до повного звільнення віруючих від усіх названих релігійних проявів. На думку цих респондентів, людина може бути віруючою, взагалі не відвідуючи релігійні зібрання, не здійснюючи релігійні обряди, зовсім не знаючи основ релігійного вчення. Цю групу складають переважно невіруючі (40%). Але до неї належать майже і третина тих, хто вагається між вірою і невір'ям (29,3%), та 19,7% віруючих. За віросповідною ознакою, таку думку поділяють 37,5% “просто християн”; майже кожен четвертий (23,5%) — з числа православних; 7,3% — з числа греко-католиків.

Натомість, лише 19,8% опитаних переконані, що віруюча людина обов'язково має відвідувати релігійні зібрання, здійснювати обряди та знати основи релігійного вчення. Це переконання поділяють: 25,1%

віруючих; 12,7% тих, хто вагається між вірою і невір'ям; 12,1% з числа невіруючих. За віросповідною ознакою: дві третини греко-католиків; 16% православних; 10,9% “просто християн”. З числа тих, хто отримав релігійне виховання — 33,2%, і 13,6% — серед тих, хто такого виховання не отримав.

Отже, досить вільно трактуючи суть релігійності людини (віровизнання), респонденти схильні так само вільно трактувати і прояви цієї суті, вважаючи їх необов'язковими. Можна вважати, що саме уявлення про віруючу людину, а не самовизначення, більш об'єктивно відбивають справжній рівень релігійності тієї суспільної групи, що декларує себе віруючими.

Головним завданням цього дослідження було отримання найбільш широкого описання релігійності в Україні, і тому характеристики “віруючої людини” виявилися дуже неоднозначними — сформованими самими опитуваними.

З метою визначення більш змістовного уявлення про “віруючу людину”, можна обмежити отримані характеристики групи віруючих шляхом введення мінімального переліку “стандартних” для віруючого показників, якими, очевидно, слід вважати: самовизначення; віра в Бога; віра в життя після смерті; віросповідна ідентичність; регулярна участь у релігійних зібраннях; визнання цієї участі як спілкування з Богом; визнання цінності релігійної віри як спасіння душі та шляху до вічного життя.

На підставі аналізу масиву даних можна виокремити групу респондентів, які дали наступний набір відповідей:

- ❖ на питання про релігійне самовизначення — “віруючий”;
- ❖ на питання “Чи вірите Ви в Бога?” — “так”;
- ❖ на питання “Чи вірите Ви в життя після смерті?” — “так”;
- ❖ на питання про віросповідне самовизначення — назвав віросповідання, до якого себе відносить;
- ❖ на питання про відвідування релігійних зібрань — “так”, “частіше, ніж раз на тиждень”, “раз на тиждень”, “раз на місяць”;
- ❖ на питання “З яких причин Ви відвідуєте релігійні зібрання?” — “Так я спілкуюся з Богом”;
- ❖ на питання “Що дає людині релігійна віра?” — “смысл життя”, “примирення зі смертю”, “спасіння душі і шлях до вічного життя”, “допомагає відчувати зв'язок з надприродним”.

Таких респондентів — 1,7% (34 особи з 2000). На підставі наведених вище питань-критеріїв, їх можна вважати дійсно віруючими людьми.

Якщо до обраних критеріїв додається хоча б ще один, наприклад: “Віруюча людина повинна обов'язково відвідувати релігійні служби, здійснювати релігійні обряди, глибоко знати основи релігійного вчення”, то група дійсно віруючих на загальному масиві соціологічних даних просто зникає з вибірки.

Отже, на 60,2% самоідентифікованих українських віруючих припадає 1,7% віруючих, чия декларація власної віри підкріплюється послідовними переконаннями та релігійною поведінкою.

ВИСНОВКИ

Протягом 2000-2002рр. частка громадян, які визначають себе віруючими, зросла з 57,8% до 60,2%, що підтверджує сталість тенденції підвищення рівня релігійності українського суспільства. Водночас, дослідження характеру та особливостей релігійності свідчать, що між зростанням кількісних показників та якісним їх наповненням існує невідповідність.

Відзначається виразна розбіжність між релігійним самовизначенням і наявністю віри в основоположні релігійні твердження. Релігійна віра сприймається скоріше як етична цінність. Існують ознаки втрати почуття спільності у вірі — лише 10,6% з числа громадян, які визначають себе віруючими, пов'язують релігійну віру з почуттям “духовної сім'ї”, тобто Церкви.

Релігійність набуває ознак соціально легітимізованої і заохочуваної характеристики людини, що активізує прояви показової релігійної поведінки з виразними рисами конформізму.

Водночас, відзначається наявність позацерковної, позаконфесійної релігійності, тенденції до виходу віри зі сфери її публічних проявів і перетворення на приватну справу людини. ■

СТАН РЕЛІГІЙНОЇ МЕРЕЖІ В УКРАЇНІ

Володимир ВАСЬКОВСЬКИЙ,
головний спеціаліст управління
науково-технічного та гуманітарного розвитку,
Секретаріат Кабінету Міністрів України

В Україні діє достатня для задоволення потреб віруючих громадян мережа церковно-релігійних інституцій. Протягом останніх років динаміка її зростання має сталий характер. Випереджаючими темпами, порівняно з традиційними церквами, зростає кількість протестантських і неорелігійних організацій. Водночас, зберігається історично притаманне Україні домінування православ'я. Практично всі конфесії в Україні мають регіонально визначену мережу своїх структур. Центр релігійного життя зміщений у західні області країни, де проживає близько 20% населення і при цьому зосереджено майже 40% усього масиву релігійних організацій.

Інституційна мережа: загальні дані

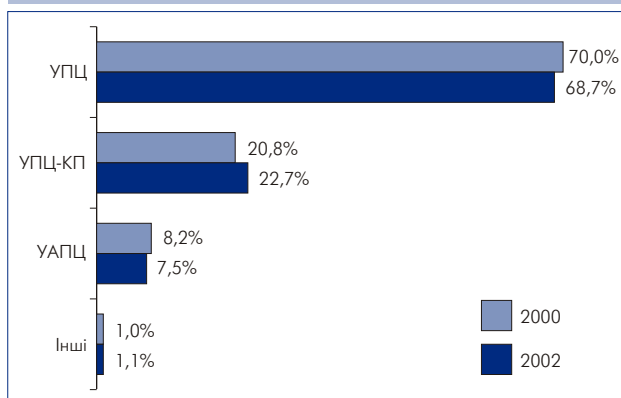
Релігійні організації. Станом на початок листопада 2002р. в Україні представлені 52 віросповідання, в межах яких діють 28 383 релігійні організації 120 конфесій, течій та напрямів¹. Аналіз динаміки зростання кількості церковно-релігійних інституцій та розширення віросповідного спектру релігійного середовища протягом 1985-2002рр. свідчить про те, що після піку розбудови інституційної релігійної мережі (1988-1990рр.) динаміка її зростання істотно уповільнилася, набула усталеного характеру і складає зараз близько 5-8% на рік; так, за підсумками 2001р., кількість релігійних організацій, порівняно з попереднім роком, зросла на 6,5% (діаграма “Кількість релігійних організацій в Україні: динаміка зростання”).

Розподіл церковно-релігійних організацій за конфесійною ознакою свідчить про домінування в Україні православ'я, до якого належать 14 826 організацій, або 52,2% їх загальної кількості. Діють

три чисельні православні Церкви (Українська Православна Церква, Українська Православна Церква - Київський патріархат, Українська Автокефальна Православна Церква), та 11 невеликих угруповань, що сповідують окремі версії православного вчення[†] (діаграма “Структура православ'я в Україні”).

Структура православ'я в Україні,
% релігійних організацій

[†] Руська православна старообрядницька церква (Білокриницька згода) — має 59 громад, два монастирі (дев'ять ченців), 30 священнослужителів. Основна кількість громад зосереджена в Одеській (15 громад), Чернівецькій (10), Вінницькій (12) та по чотири в Кіровоградській та Хмельницькій областях; три — в Полтавській; по дві — в АРК та Чернігівській області; по одній — в Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Луганській, Харківській, Черкаській, областях та в м.Києві;

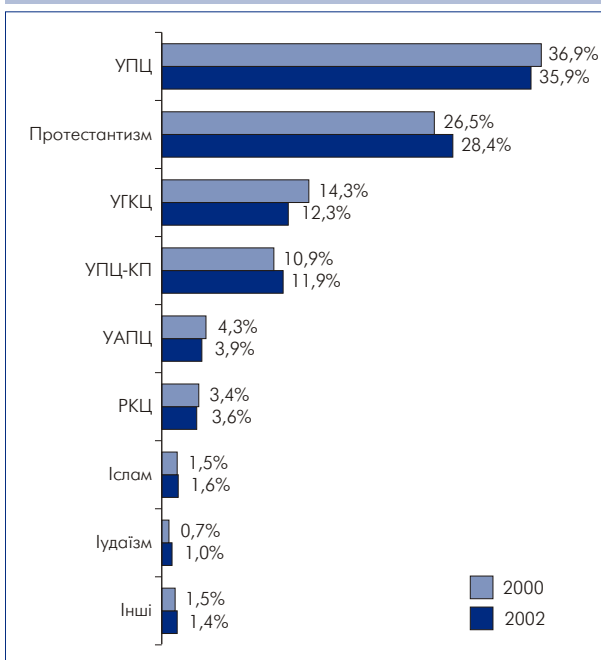
¹ За даними Державного комітету України у справах релігій. Тут і далі наводяться статистичні дані станом на 1 листопада 2002р.

Другу позицію за кількістю організацій посідає **Українська греко-католицька церква** — 3 502 або 12,3% загальної кількості; більш ніж чверть (28,3%) релігійних організацій належать до різних напрямів протестантизму. За винятком неорелігійних утворень, сучасна структура інституційної релігійної мережі за конфесійною ознакою в цілому відтворює традиційні для України церковно-релігійні пропорції (діаграма «*Структура мережі релігійних організацій за конфесійною ознакою*»).

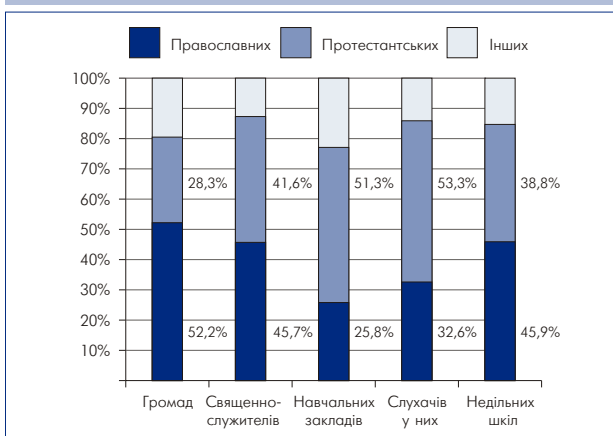
Порівняльний аналіз динаміки зростання кількості релігійних громад виявляє стійку тенденцію до переважачого, порівняно з православними, темпу зростання протестантських, а також неорелігійних рухів, (зокрема — харизматичного напрямку). Протягом 2001р. кількість православних громад зросла на 6,0% (з 12 843 до 13 618), а протестантських — на 9,8% (з 6 579 до 7 226).

Певне уявлення про перспективу темпів зростання кількості православних і протестантських інституційних мереж може дати співвіднесення кількості їх громад, чисельності священнослужителів, кількості навчальних закладів і слухачів у них, а також недільних шкіл (діаграма «*Порівняння кількісних показників інституційної мережі православ'я і протестантизму*»). Переважаючи в протестантизмі, порівняно з православ'ям, показники

Структура мережі релігійних організацій за конфесійною ознакою, %

Порівняння кількісних показників інституційної мережі православ'я і протестантизму

свідчать, що мережа протестантських організацій має більший потенціал для розвитку.

Конфесійний зріз

Як зазначалося вище, зараз в Україні діють релігійні організації 120 конфесій, течій і напрямів. Найбільш численні мережі громад мають, традиційні для України конфесії. Домінуючі позиції у церковно-релігійному житті країни продовжує зберігати православ'я.

Водночас, *протягом останнього десятиріччя в Україні з'явилися нові конфесії, течії і напрями* — як історично притаманні іншим країнам (наприклад, Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормони)), так і новітні релігійні рухи (НРР; неорелігії)³.

Руська православна старообрядницька Церква (Безпопівська згода): 12 громад, сім священнослужителів. Основна кількість (сім) громад діють у Житомирській області; три — в Харківській; по одній — в Закарпатській та Запорізькій областях.

Руська древлеправославна Церква (Новозибківська згода): дві громади, два священнослужителі; діють — в Донецькій (одна громада, один священнослужитель) та Запорізькій (одна громада, один священнослужитель, три недільні школи) областях.

Російська вільна православна Церква (закордонна): дев'ять громад, п'ять священнослужителів. Три громади діють в АРК; дві — в Одеській області; по одній — в Луганській, Сумській, Чернігівській областях та м.Севастополі.

Російська істинно-православна Церква: 36 громад, два управління, 25 священнослужителів, чотири недільні школи, одне періодичне видання. Основна кількість громад зосереджена в Одеській (дев'ять), Запорізькій (вісім), Луганській (чотири) областях та в АРК (сім), дві громади діють в м.Києві, по одній — в Київській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Херсонській та Чернівецькій областях.

Апокаліптична православна Церква: шість громад, шість священнослужителів — діють у Вінницькій області.

Церква Преображення Божої Матері (Богородична Церква): 14 громад, 13 священнослужителів, одна недільна школа, два періодичних видання. Шість громад діють в Закарпатській області; по одній в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Харківській, Чернівецькій областях та в м.Києві.

Грецькі громади УПЦ — дві громади, діють у м.Києві.

Незалежні православні громади: чотири громади, одна діє в Донецькій, одна — в Харківській (має недільну школу та друковане видання), одна — в Хмельницькій, одна — у Львівській областях.

Українська істинно-православна незалежна громада — діє у Дніпропетровській області, є один священнослужитель.

Кафолічна церква православної віри — діє одна громада у Луганській області, є один священнослужитель.

Громада Української реформованої православної Церкви — діє в м.Києві, є один священнослужитель.

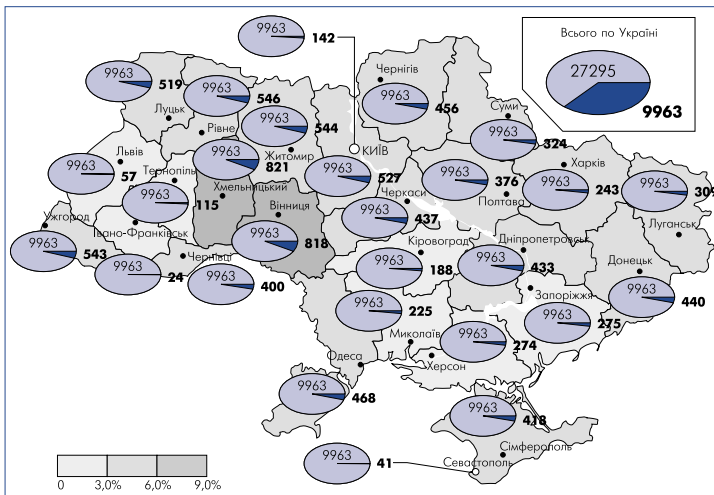
³ Протягом 1992-2001рр. в Україні з'явилися 23 нові віросповідання.

Українська Православна Церква (УПЦ), станом на 1 листопада 2002р., налічує: **9 963 громади** — або **73,2% усіх православних громад України**⁴; 36 єпархіальних управлінь; 142 монастирі (3 776 ченців і черниць); 15 духовних навчальних закладів (4 165 слухачів); 74 друковані періодичні видання; 3 076 недільні школи. Чисельність священнослужителів — 7 995 осіб.

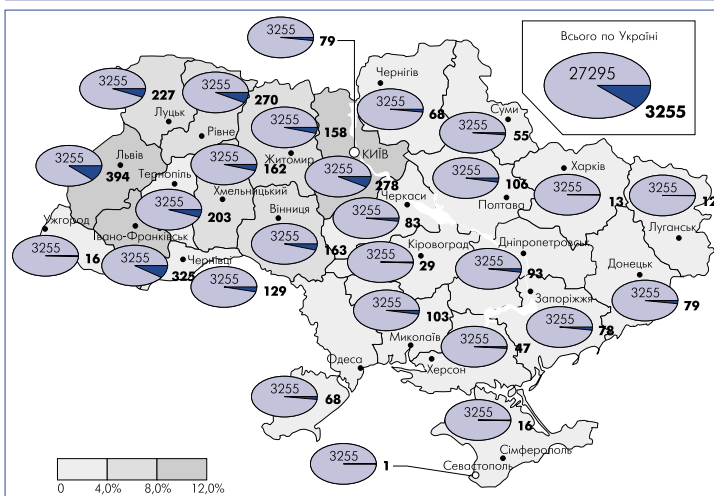
Близько третини (31,4%) громад УПЦ зосереджені в Південному та Східному регіонах України⁵. В Західному регіоні — менше чверті (22,1%, 2 204 одиниці) загальної кількості громад. Розподіл громад УПЦ по областях України наведений на карті “Розподіл громад УПЦ по областях України”.

Громади УПЦ мають: **8 305 культових будівель**, з яких **4 395 (52,9%)** — у власності, 3 910 (47,1 %) — у користуванні; 24 храми використовуються почергово.

Розподіл громад УПЦ по областях України

Розподіл громад УПЦ-КП по областях України

Найменшу кількість храмів передано УПЦ у власність на територіях Івано-Франківської (два з 15), та Тернопільської (38 зі 117) областей. Протягом 1992-2001рр. збудовано 1 213 храмів (14,6% загальної кількості діючих), будуються — 930. Коефіцієнт забезпеченості громад УПЦ культовими будівлями — **0,87**.

Попри втрату вагомій частки громад у Західному регіоні, УПЦ зберігає позитивну динаміку розвитку інституційної мережі. Загальна кількість її громад, станом на 1 листопада 2002р., порівняно з 1992р., зросла на 82,0%, або на 4 490 одиниць; монастирів — більш ніж учетверо (з 33 до 142); навчальних закладів — більш ніж удвічі (з семи до 15); недільних шкіл — більш ніж удвічі (з 1 248 до 3 076).

Водночас, існує тенденція до усталення нерівномірного представництва УПЦ в регіонах країни, зокрема — до відносного скорочення її присутності у Західному регіоні, перш за все — у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях. Про це свідчить наступне: (а) серед храмів, що будуються зараз у Західному регіоні, УПЦ належить лише близько 20%, тоді як УГКЦ — 31%; (б) з 62 релігійних періодичних видань, що друкуються в регіоні, лише 12 належать УПЦ; (в) лише 23,6% мережі недільних шкіл у регіоні належать УПЦ.

Українська Православна Церква - Київський Патріархат (УПЦ-КП). На початок листопада 2002р. інституційна мережа УПЦ-КП налічує: **3 255 громад**, або **22,8% усіх православних громад України**; 29 монастирів (157 ченців і черниць); 16 духовних навчальних закладів (1 581 слухач); 823 недільні школи; 17 друкованих періодичних видань. Чисельність священнослужителів складає 2 443 особи.

Зберігається регіональний характер УПЦ-КП, хоч і не такий виразний, як це було в 1993р., коли 87,3% загальної кількості її громад були зосереджені у Західному регіоні країни, — зараз там діють менше половини (**48,0%**) їх загальної кількості; водночас, підвищується частка громад УПЦ-КП в інших регіонах країни (карта “Розподіл громад УПЦ-КП по областях України”).

Громади УПЦ-КП мають у своєму розпорядженні **2 115 культових будівель**, з них **852 (40,3%)** — у власності, 1 263 (59,7%) — у користуванні; дев'ять храмів використовуються почергово. Найбільшу частку храмів передано УПЦ-КП у власність на територіях Львівської (126 із 187) та Рівненської (145 із 201) областей, найменшу — в Запорізькій, Луганській областях та в АРК (по одному храму). Протягом 1993-2001рр. збудовано 319 (15,1% з нині діючих) храмів, будуються — 267. Більшість (52,8%) новобудов зводяться у західних областях України. Коефіцієнт забезпеченості громад УПЦ-КП культовими будівлями — **0,65**.

⁴ Загальна кількість православних громад — 13 618. Враховані громади всіх православних Церков, течій і напрямів.

⁵ Тут і далі за текстом застосовується наступний поділ областей за регіонами: **Захід** (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); **Центр** (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м.Київ); **Схід** (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Сумська, Харківська області); **Південь** (Одеська, Херсонська, Миколаївська області, АР Крим та м.Севастополь).

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Інституційна мережа УАПЦ налічує: 1 079 громад, або 7,5% загальної кількості православних громад в Україні; три монастирі (два ченці); дев'ять духовних навчальних закладів (285 слухачів); 244 недільні школи; шість друкованих періодичних видань. Чисельність священнослужителів складає 653 особи.

Мережа громад УАПЦ має виразний регіональний характер: 72,3% їх загальної кількості зосереджені в Західному регіоні країни, переважно у Львівській (358 громад), Тернопільській (286) та Івано-Франківській (101) областях. Водночас, у Закарпатській і Чернівецькій областях є лише по одній громаді. В Північному регіоні — 2,9% громад УАПЦ; Центральному — 17,4%; Південному — 4,3%; Східному — 3,1% (карта "Розподіл громад УАПЦ по областях України").

Показники розташування недільних шкіл та будівництва нових храмів свідчать про тенденцію збереження регіонального характеру УАПЦ на

найближчу перспективу: 75,4% мережі недільних шкіл УАПЦ зосереджені в Тернопільській (127) і Львівській (57) областях; з числа храмів, що їх зараз будує УАПЦ, 76,3% розміщені на території Львівської (45), Тернопільської (13), Івано-Франківської (12), по два у Волинській та Рівненській областях.

Громади УАПЦ мають у своєму розпорядженні 697 культових будівель, у т.ч.: 266 (38,2%) у власності, 431 — у користуванні; почергово використовуються 30 храмів. Найбільшу частку храмів передано УАПЦ у власність у Львівській (113 зі 175) та Тернопільській (63 із 242) областях. Будуються 103 храми. Коефіцієнт забезпеченості громад УАПЦ культовими будівлями — 0,65.

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). Станом на 1 листопада 2002р., УГКЦ має: 3 370 громад; 88 монастирів (1 123 ченців і черниць); 13 духовних навчальних закладів (1 506 слухачів); 735 недільних шкіл; 23 періодичні видання.

96,5% загальної кількості громад УГКЦ (3 370 одиниць) припадає на Західний регіон України, майже половина з них (44,1%) зосереджені у Львівській області (1 488 громад), ще 22,3% — у Тернопільській (751) та 19,6% — в Івано-Франківській (662) областях. На Центральний регіон України припадає лише 1,0% загальної кількості громад УГКЦ (33), на Південний — 0,8% (26). З 34 громад, утворених протягом 2002р., 28 припадає на Західний регіон, три — на Центральний, дві — на Південний, одна — на Східний (карта "Розподіл громад УГКЦ по областях України").

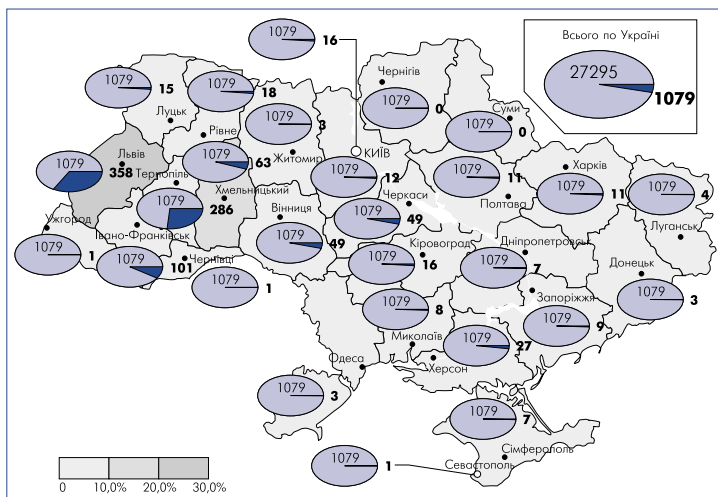
Порівняно з православними Церквами, УГКЦ має більшу частку власних культових будівель із загального масиву тих, що знаходяться в її розпорядженні, — 80,7% (2 152 з 2 665). У користуванні громад УГКЦ перебувають 513 храмів, 236 храмів використовуються почергово. Коефіцієнт забезпеченості громад культовими будівлями — 0,79.

З 3 305 храмів, що зараз будуються УГКЦ, 296 (97,0%) розташовані у Західному регіоні; там само зосереджені 94,0% (651 з 735) недільних шкіл, 100% навчальних закладів та 20 із 23 періодичних друкованих видань.

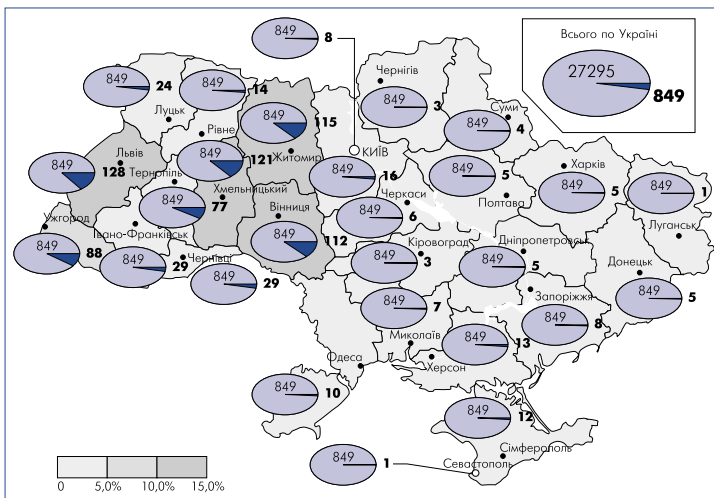
Римо-Католицька Церква (РКЦ). Станом на 1 листопада 2002р., мережа громад РКЦ складає 849 одиниць. Громади РКЦ діють переважно у Львівській, Закарпатській, Хмельницькій, Вінницькій, Житомирській і Тернопільській областях, де зосереджені 75,5% їх загального числа. Водночас, відбувається поширення мережі на східні та південні території України, протягом 1992-2002рр. тут створені 56 громад, 18 місій і сім монастирів РКЦ (карта "Розподіл громад РКЦ по областях України", с.26).

У розпорядженні РКЦ знаходяться 751 культова будівля, з них 423 (56,3%) — у власності, 328 — у користуванні; 19 храмів використовуються почергово. Протягом

Розподіл громад УАПЦ по областях України

Розподіл громад РКЦ по областях України

1992-2001рр. збудовано 112 храмів, будуються — 166. Коефіцієнт забезпеченості громад культовими спорудами — 0,88.

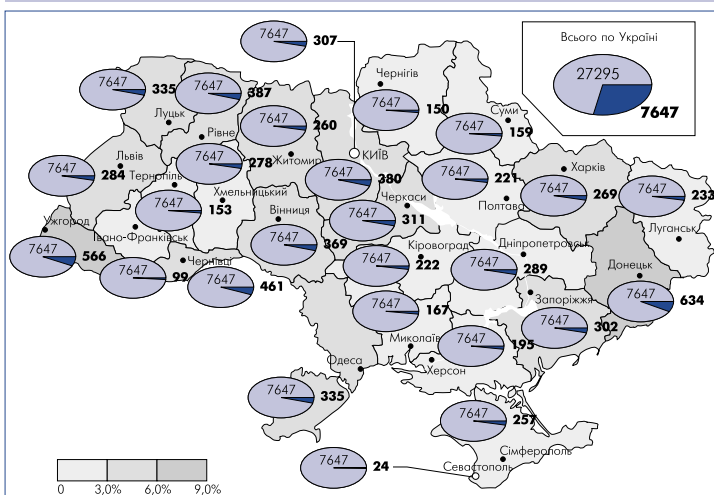
Протестантизм

Станом на 1 листопада 2002р., в Україні представлені 48 напрямів протестантизму. Частка протестантських громад складає 28,0% загальної кількості релігійних громад України. Інституційна мережа протестантизму розвивається динамічно. Лише протягом 2001р. було створено 647 громад різних протестантських напрямів; річний приріст склав 19,8%.

В одній з областей України (Донецькій) протестантські громади мають кількісну перевагу — 50,9% загальної кількості релігійних громад; понад 40% релігійної мережі протестантські громади становлять у Запорізькій області (41,3%), Кіровоградській — 46,9%, Чернівецькій — 43,0%. Лише у двох областях — Івано-Франківській і Тернопільській протестантські громади складають менше 10% загальної кількості громад (карта "Розподіл Протестантських громад по областях України")

Найбільшу кількість громад мають євангельські християни-баптисти — 2 392; християни віри

Розподіл Протестантських громад по областях України

євангельської-п'ятидесятники — 1 642, та адвентисти сьомого дня — 865. Ці угруповання переважно визначають традиційний протестантизм України.

Новітні релігійні рухи. В Україні представлені практично всі відомі у світі неорелігійні течії: існує мережа релігійних громад неоорієнталістського спрямування; неохристиянського; синтетичного характеру; різноманітні язичницькі напрями, побудовані на слов'янській міфології. Окремі новітні релігійні рухи діють в Україні як громадські організації.

Християнські Церкви харизматичного напрямку. На 1 січня 1992р. було зареєстровано 27 громад харизматичного напрямку, а протягом 1992-2002рр. кількість громад зросла майже в 30 разів, чисельність священнослужителів з 40 в 1993р. — до 1 529 на початок 2002р.

Зараз в Україні діють три об'єднання церков харизматичного напрямку — Церква Повного Євангелія, Церква Живого Бога, Українська християнська євангельська Церква та Духовний центр "Нове покоління" християнських Церков України; існують також понад 200 незалежних громад.

Громади харизматичного напрямку мають у своєму розпорядженні 183 культові будівлі, з яких 15 — у власності, 130 — у користуванні; додатково для потреб громад орендуються 403 приміщення. Коефіцієнт забезпеченості громад молитовними будинками складає 0,2. Протягом 1992-2001рр. збудовано п'ять культових споруд, будуються — три.

Громади харизматичних Церков діють у всіх областях України. Значна їх частина (18,5%) зосереджені у Донецькій області, де вона складає 11,8% загальної кількості громад, що діють в області.

Релігійні організації іудейського віровизнання

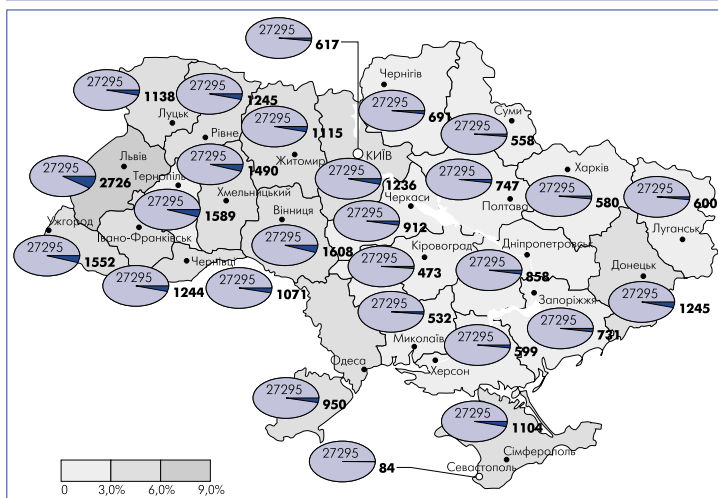
Іудаїзм представлений в Україні кількома інституційними структурами та напрямками. Найбільш чисельними з них є Об'єднання іудейських релігійних організацій України, Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних громад та організацій України. Існують також нечисленні громади різноманітних реформаторських напрямів, що можуть бути умовно віднесені до іудаїзму.

Інституційна мережа іудейських церков відзначається сталою динамікою росту. Протягом 1992-2002рр. кількість громад зросла в 6,5 рази, а число священнослужителів — у вісім разів. Громади іудейських церков діють в усіх областях України, водночас у жодній з них вони не становлять значимої частки в загальній мережі релігійних громад.

Іслам

Після динамічного сплеску 1993-1996рр., зумовленого процесом репатріації кримських татар, темпи розвитку мережі мусульманських інституцій в Україні набули усталеного характеру. Випереджаючими, порівняно з темпом росту мережі громад, збільшується чисельність священнослужителів.

Розподіл релігійних громад по областях України

Єдиного інституційного оформлення конфесія не має, діють три самостійні центри — у Києві (Духовне управління мусульман України), Донецьку (Незалежний духовний центр мусульман України) та Сімферополі (Духовне управління мусульман Криму).

Не дивлячись на досить вагомий кількість громад (1,6% загальної кількості в країні), конфесія має виразний регіональний характер — 71,7% її громад зосереджені в АРК, в семи областях — не зареєстровано жодної.

Регіональний зріз

Протягом 1992-2002рр. намітилася тенденція до зменшення різниці між регіонами за показником кількості громад, але відмінність між ними продовжує зберігатися (див. діаграму "Порівняльна динаміка змін..."). Станом на 1 листопада 2002р., найбільше — 38,7% (10 565 одиниць) — релігійних громад діють у Західному регіоні країни; майже п'ята їх частина (19,2%, 5 230) — у Центральному регіоні; у Північному — 15,4% (4 217); у Східному — 14,7% (4 014); Південному — 12,0% (3 269).

Західний регіон. Західний регіон відзначається конфесійною неоднорідністю. Тут зосереджено 96,5% громад УГКЦ, але лише у Львівській та Івано-Франківській областях греко-католицизм є домінуючою за кількісними показниками конфесією — греко-католицькі громади складають у них 54,6% та 53,2%, відповідно, загальної кількості релігійних громад; у Тернопільській області майже половину мережі громад (47,3%) становлять громади УГКЦ.

У Волинській, Закарпатській і Рівненській областях пріоритетні позиції зберігає УПЦ, до якої належать, відповідно, 45,6% (519 одиниць), 35,0% (543) та 43,8% (546) загальної кількості громад. Друге місце в цих областях посідають масиви протестантських громад — 29,4% (335); 36,5% (566); 31,1% (387), відповідно. У Чернівецькій області має першість масив протестантських громад — вони становлять 43,0% загальної мережі; друге місце посідає УПЦ — 37,3% (400 одиниць).

Динаміка змін релігійної мережі регіону свідчить про наявність сталої тенденції до зменшення частки православних і греко-католицьких громад на фоні

незначного в абсолютних цифрах, але постійного збільшення частки громад протестантських напрямів. Протягом 1992-2002рр. частка православних громад зменшилася з 51,5% до 43,0%, греко-католицьких — з 33,0% до 30,8%. Водночас, показник громад протестантських напрямів зріс з 16,4% до 21,6%.

Римо-католицькі громади зберігають сталий рівень присутності у регіоні: протягом цих років їх частка постійно складала 3,7%.

Південний регіон. Пріоритетні позиції в регіоні зберігає УПЦ. До її юрисдикції належать 44,3% релігійних громад регіону (148 одиниць). На наступному місці — масив протестантських громад — 29,9% (978 одиниць). На третьому місці — іслам: у регіоні зосереджені 85,6% (381) мусульманських громад країни. Водночас, вони складають 11,7% загальної кількості громад регіону та понад третину (34,5%) мережі релігійних громад Криму.

Присутність у регіоні УПЦ-КП та УАПЦ є обмеженою: УПЦ-КП — 7,2% (235 одиниць) загальної кількості громад в регіоні; УАПЦ — 1,4% (46). Загалом, частка православних громад у регіоні складає 52,2% (1 707 одиниць).

Північний регіон. Майже половину релігійних громад регіону складають громади УПЦ — 47,3% (1 993 одиниць). Друга позиція — за масивом протестантських громад (29,8%; 1 256 одиниць) релігійної мережі.

Помітною є присутність УПЦ-КП: її громади складають 15,1% (638 одиниць) загальної кількості. Загалом, частка православних громад у регіоні становить 63,1% (2 640 одиниць).

Центральний регіон. Половину (50,4%) мережі релігійних громад регіону становлять громади УПЦ (2 640 одиниць). Друге місце за кількістю громад належить протестантизму — громади різних протестантських напрямів становлять 27,3% (1 428 одиниць) загального масиву. Досить активно діють у регіоні громади РКЦ, що складають 4,7% (247 одиниць) загальної кількості громад.

У цілому, частка православ'я в регіоні становить 64,4% (3 370 одиниць) релігійної мережі.

Східний регіон. 42,3% (1 700 одиниць) мережі релігійних громад належить УПЦ. Загальна частка православ'я становить 50,0% (2 009 одиниць) всього масиву релігійних громад регіону. 43,0% (1 727 одиниць) складають громади різних протестантських напрямів.

Узагальнюючи наведені дані, можна відзначити наступне: (а) мережа релігійних організацій в Україні має усталену динаміку розвитку, що свідчить про її достатність для задоволення релігійних потреб віруючих громадян; (б) регіональні відмінності розповсюдження релігійних конфесій, течій і напрямів продовжують зберігатися; (в) кожна з українських Церков є переважно регіональною і не має рівномірного впливу на всій території країни; (г) поряд з традиційними для України конфесіями, динамічно розвиваються нові та новітні релігійні напрями, окремі з яких демонструють вищі, порівняно з традиційними Церквами, темпи розбудови своєї інституційної мережі. ■

ЦЕРКВИ В НІМЕЧЧИНІ: досвід співпраці з державою, політичними та громадськими організаціями

Д-р Адольф ГАМПЕЛЬ,
професор Інституту католицької теології
університету Гісен, Німеччина¹

Крах Німеччини внаслідок Другої світової війни змусив Церкви по-новому визначитися стосовно своєї ролі у державі та суспільстві. Лунали звинувачення на адресу провідників Церкви, в т.ч. і з церковного середовища, в тому, що вони чинили недостатній спротив націонал-соціалістському режимові. Це спонукало Церкви до бажання посилити свою роль у суспільстві.

Зважаючи на заклик Біблії до упорядкування землі "...оволодійте нею" (Бут., 1:28) та нагадування Ісуса "Що тільки ви вчинили одному з найменших братів Моїх цих, — те Мені ви вчинили" (Мт., 25:40), Церкви відчували свій обов'язок чинити вплив на суспільний порядок. Любов до Бога та до ближнього — ці дві опори біблійної духовності, повинні визначати діяльність Церкви на ниві суспільного життя. Очікування воскресіння не повинне паралізовувати християнина у його прагненні до справедливого світу, а навпаки, надихати його. Оскільки Бог любить людей і християнин зобов'язаний звітуватися про розпорядження своїми талантами, він знає, що несе зобов'язання за відповідальне ставлення до цього світу. Для християнина релігія — це не опіум, а двигун.

1. Держава і Церква

У своїй діяльності у цьому світі та для цього світу Церква зустрічається з організованим світом — державою. Біблія не містить вчення про державу, проте пропонує важливі орієнтири. "Тож віддайте кесареви — кесареві, а Богові — Боже" (Мт., 22:21). "Бога повинні слухатися більш, як людей" (Дії, 5:29). Для Церкви критерієм оцінки держави є повага до людської гідності. Саме тому в наш час служінню та місії Церкви найбільше відповідає демократична правова держава. Проте, самоусвідомлення Церкви не залежить від політичної системи. Церква може проголошувати свою звістку також і за умов ворожого ставлення держави, хоча це і вимагає від неї численних жертв. Українські Церкви зазнали на собі гноблення за часів комуністичного панування.

Для побудови відносин між державою та Церквою необхідне взаємне визнання власної самостійності, тобто і Церква, і держава є двома самостійними партнерами.

Церква не є просто функцією держави, як і держава не є просто функцією Церкви. У демократичних державах виробилося декілька типів взаємовідносин між державою та Церквою:

- ❖ жорстке відділення Церкви від держави (наприклад, у Франції);
- ❖ приязне розмежування між Церквою і державою (США);
- ❖ поєднання держави і Церкви (Греція, Скандинавські країни);
- ❖ співпраця між Церквою та державою (Німеччина, Австрія).

2. Суспільна діяльність німецьких Церков у повоєнний час

Якщо говорити про досвід співпраці між Церквами та державою в Німеччині, то безперечною точкою відліку вважається 1945р. Це час, коли націонал-соціалістський режим зазнав повного краху.

¹ Роль Церкви в громадянському суспільстві і християнське соціальне вчення знаходяться в центрі уваги "круглих столів", що їх проводять Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова і Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. Професор Гампель, який на запрошення Фонду вже вчетверте (квітень 1997р., лютий 1998р., грудень 1999р.) бере участь у таких "круглих столах", підтримує постійний діалог з українськими колегами та представниками конфесій, представлених в Україні. Метою цих заходів є сприяння зміцненню довіри між окремими конфесіями, з одного боку, та між Церквою та державними органами — з іншого.

Цей крах був настільки повним, що Німеччину було позбавлено функцій державного управління і державна влада здійснювалася державами-переможцями. Єдиний виняток становили церковні інстанції, тобто, хто до 1945р. був єпископом чи пастором, залишався ним і після 1945р. Таким чином, Церкви становили найважливіший елемент безперервності традицій за умов повної руйнації державних інституцій. Партнерами Церкви на той час виступали відповідні органи окупаційних властей. З огляду на відсутність німецьких державних органів, Церкви часто перебирали на себе представництво інтересів німецького населення у стосунках з окупаційними властями.

Як до, так і після відновлення органів управління та державних інституцій Німеччини Церкви зіткнулися з надзвичайно складними проблемами загальнонаціонального масштабу.

2.1 Дефіцит житла, біженці та вигнанці

Більшість міст була зруйнована бомбардуваннями. Зі східних областей, анексованих Польщею, з Чехословаччини та інших сусідніх держав на сході було вигнано 12 млн. німців, що рушили до Західної Німеччини. Нестача житла була однією з найбільш болючих проблем. За таких обставин Церкви надали багато своїх приміщень для тимчасового притулку. Церковні будівельні кооперативи зводили нове житло на ділянках, що належали Церкві. Саме завдяки тісній співпраці між Церквами та державними органами вдалося уникнути політичного екстремізму серед зuboжilих мас.

Християнське соціальне вчення справило визначальний вплив на соціальне законодавство нашої країни. Представники Церкви — поборники християнського соціального вчення — наприклад, Оскар фон Нелл Бройнінг, стали чільними радниками Уряду, Парламенту і профспілок. Застосування принципів солідарності та субсидіарності — двох опор християнського соціального вчення — були покладені в основу Закону про компенсацію шкоди та збитків, заподіяних війною, завдяки якому мільйони біженців і вигнанців отримали необхідні засоби для існування.

2.2 Поділ Німеччини

У часи поділу Німеччини Церкви залишалися однією з найважливіших ланок, що об'єднувала обидві частини країни. Значна частина державної гуманітарної допомоги потрапляла з Федеративної Республіки Німеччина до НДР через канали Церкви. Церкви організовували масштабні акції солідарності з населенням НДР. Найбільш переконливою демонстрацією єдності німецького народу стали “Католицькі дні” та “Дні Євангельської Церкви”.

2.3 Примирення з жертвами націонал-соціалістського режиму

Визнання своєї провини Церквами створили передумови для перших контактів з єврейським народом. Церковні об'єднання християнсько-єврейського співробітництва і по сьогодні залишаються важливим фактором подолання тяжкої історичної спадщини. Завдяки церковним рухам за мир, таким як “*Pax Christi*” католицької Церкви та “Знак покаяння” протестантської, були встановлені перші контакти між народами, які роз'єднувала тривала ворожнеча.

У своєму листуванні з німецькими єпископами польські єпископи сформулювали у 1965р. ключову формулу примирення: “Прощаємо і просимо

прощення”. Ця формула спроможна зблизити два колись ворогуючі народи та підняти їх над прірвою нацистського терору та жахів вигнання. В той час, коли Церкви визнають заподіяну одне одному несправедливість, деякі уряди досі не готові визнати вигнання мільйонів німців як злочин проти людяності. Парламент Чеської Республіки, наприклад, у цьому році визначив, що вигнання 3,5 млн. судетських німців, що становили третину корінного населення, було легітимним і правовим.

Християнське соціальне вчення рішуче засуджує будь-які спроби виправдати депортацію народів та етнічні “чистки”.

2.4 Об'єднання Європи

Не можливо уявити собі процес європейської інтеграції без внеску Церков. Три державні діячі, переконані християни, — француз Роберт Шуманн, італієць Альфіде де Гаспері та німець Конрад Аденауер заклали фундамент майбутнього об'єднання Європи. Міжнародні ініціативи Церков часто слугують орієнтиром для державної політики. Діяльність Церков, спрямована на примирення з іншими народами, в багатьох випадках торувала шлях до укладання міждержавних угод та співробітництва. Конференція німецьких єпископів постійно виступає зі своєю позицією стосовно нового порядку в Європі.

2.5 Іноземні робітники та прохачі притулку

Серед близько 80-мільйонного населення об'єднаної Німеччини живе 8 млн. іноземців. В той час, як інтеграція вихідців з країн християнської традиції відбувається успішно, існують проблеми з інтеграцією в німецьке суспільство більш ніж 3 млн. мусульман. Поряд із іноземними робітниками мова йде про біженців з Боснії, Косова та курдів, які намагаються отримати притулок у Німеччині. Трапляються випадки, коли церковні громади надають “церковний притулок” біженцям, яким загрожує депортація. Конфлікти, що при тому виникають між Церквою та державними органами, вимагають від Церкви значної наполегливості та фінансових засобів.

3. Ділянки постійної співпраці між Церквою та державою

3.1 Соціальний та благодійний напрямки

Карітас та Дияконська служба з їх соціальними установами, консультаційними пунктами, будинками для престарілих і притулками для бездомних становлять ділянки співпраці між Церквою та державою на соціальній ниві. Для багатьох наших співгромадян соціальна діяльність Церкви є легітимацією її суспільної активності. Церкви часто виступають для держави найнадійнішим партнером у здійсненні гуманітарних акцій. Так, наприклад, з огляду на безмежну корупцію керівної верхівки деяких країн, що розвиваються, гуманітарна допомога цим країнам надається через церковні структури.

Як вияв солідарності з населенням країн Центральної та Східної Європи Католицька Церква Німеччини заснувала благодійну організацію “*Renovabis*”. Її завдання полягає у підтримці населення Східної Європи у складному процесі суспільного та релігійного оновлення. Назва “*Renovabis*” походить із Псалму 104,30: “*Renovabis faciem terrae*” — “Ти відновляєш обличчя землі”. Поряд з наданням конкретної фінансової допомоги, діяльність цієї

організації полягає також у налагодженні діалогу, обміну досвідом та організації зустрічей.

Благодійна організація *“Adveniat”* опікується переважно Церквами у Латинській Америці. Рештою країн третього світу опікується організація *“Misereor”*.

Благодійна організація Євангельської Церкви *“Хліб для світу”* здійснює проекти по всьому світі.

3.2 Школа, виховання, освіта

Особливо цінним здобутком співпраці між Церквою та державою є гарантоване конституцією викладання релігії у школі відповідно до конфесійної приналежності. Викладають релігію, як правило, державні вчителі, які мають на те доручення від Церкви. До досягнення дитиною 13-річного віку рішення про відвідування уроків релігії приймають батьки, а опісля — самі учні.

У старих федеральних землях близько 80% учнів відвідують уроки релігії, в той час як у нових федеральних землях — незначна меншість. Уряд землі Бранденбург вже запропонував запровадити замість уроку релігії предмет під назвою *“Організація життя, етика, релігієзнавство”*. Цей сумнівний захід вже викликав численні суперечки.

Для дорослих обидві Церкви в Німеччині пропонують широкий спектр занять у численних навчальних закладах.

3.3 Мистецтво, наука, ЗМІ

Багатство архітектурної спадщини та культурних і історичних пам'яток Церкви обумовлює її тісну співпрацю з відповідними державними органами із захисту історичних пам'яток.

Особливим досягненням співпраці між Церквою та державою є теологічні факультети у державних університетах. У Європі така практика є скоріше винятком ніж правилом. Подібне існує крім Німеччини у Швейцарії та Австрії. У Франції, наприклад, католицько-євангельський теологічний факультет існує лише у Страсбурзькому університеті.

Згода Церкви на призначення професорів на теологічних факультетах є обов'язковою.

Церкви представлені також у дорадчих органах громадських ЗМІ і мають там право голосу. Таким чином, вони намагаються досягти консенсусу у питаннях моралі.

3.4 Фінансування Церков

Понад 80% видатків Церкви фінансується за рахунок церковного податку, розмір якого залежить від прибуткового податку окремого громадянина. Державні податкові органи стягують на користь Церкви близько 10% від прибуткового податку. За цю послугу держава залишає певну суму у своєму розпорядженні. Церковний податок сплачують лише вірні Євангельської та Католицької церков. Приблизно 60% бюджету Церкви йде на оплату праці, решта — на фінансування соціальних та освітніх закладів.

Система церковного податку дозволяє німецьким Церквам надавати надзвичайно потужну фінансову допомогу Церквам в інших країнах.

4. Конституційно-правові засади

Ось вже понад 50 років Церкви в Німеччині користуються такими рамками свободи та можливостей

для своєї діяльності, яких вони не знали ні за часів монархії, ні за Веймарської республіки. Дух і буква Основного закону надає їм певність в тому, що це їх рідна держава.

Конституція Федеративної Республіки Німеччина починається словами: *“Усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми, сповнений волі служити справі миру у всьому світі як рівноправний член об'єднаної Європи, німецький народ, виходячи із своєї конститутивної влади, ухвалив цей Основний закон”*.

Це речення не порушує світоглядної нейтральності держави. Як випливає з наступної статті, члени конституційних зборів відчували своє зобов'язання перед Богом, *“гарантувати всім громадянам Федеративної Республіки Німеччина свободу віросповідання, совісті та релігійних і світоглядних переконань”* (стаття 4), отже, і свободу не вірити в Бога.

Реченням, що визначає суть забезпечення основних прав, є пункт 1 статті 1 Конституції: *“Гідність людини є недоторканою. Обов'язок усієї державної влади — поважати та захищати її”*.

В Німеччині відносини між державою та Церквою регулюються спеціальними угодами між державою та релігійними організаціями. Така угода з Католицькою Церквою має назву *“Konkordat”* і укладається між Священним Престолом і державою, що надає їй міждержавного характеру.

З огляду на федеративний устрій Німеччини існують окремі додаткові регулюючі документи з окремими федеральними землями. Відносини з євангельськими Церквами регулюються окремими угодами.

Положення таких угод передбачають можливість виконання душпастирської місії у збройних силах (Бундесвері), в'язницях і лікарнях.

5. Конфліктні ситуації

Спираючись на статтю 1 Конституції, яка проголошує захист людської гідності найвищим завданням держави, Церкви виступають перед державними законодавчими органами на захист життя людини від його початку до самого кінця. Виходячи з поваги до життя, вони виступають проти легалізації абортів та евтаназії. У цьому питанні держава з кон'юнктурних міркувань схильна до компромісів, і Церкви виступають невідступними поборниками людського життя на всіх його етапах.

6. Перспективи

Держава мусить дотримуватися тих цінностей, які вона сама не спроможна створити. У суспільстві Церква виступає джерелом цінностей та говорить про сенс життя людини. Суспільство без справедливості, милосердя та солідарності перетворило б життя людини на суцільне пекло. Адже слова Ф.Достоєвського *“Коли Бога немає, то все дозволено”* не були спростовані ні теоретично, ні практично. Саме тому керівні верстви нашої країни визнають важливу роль Церкви у суспільстві. Необхідно, проте, зазначити, що неможливо довгий час спиратися на ті угоди між Церквою та державою, які б не підтримувалися широкими верствами населення. Саме тому Церкви повинні постійно доносити до свідомості людей суть своєї звістки. ■

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ: ЧИ ПРИРЕЧЕНІ МИ МАТИ ТЕ, ЩО МАЄМО?*

Юрій ЯКИМЕНКО,
провідний експерт
Центру Разумкова

Винесена у заголовок цієї статті фраза, авторство якої приписують першому Президенту незалежної України, може бути концентрованим відображенням стану українського суспільства протягом останнього десятиріччя. В ній закладено відчуття глибокої безвиході, повної відсутності соціального оптимізму, вона характеризує стан людини, яка склала руки і чекає, щоб завтра, не дай Боже, не було гірше, ніж сьогодні. Значною мірою це — наслідок першого і найголовнішого обману очікувань громадян, коли не справдилися сподівання більшості населення на краще життя, пов'язані із проголошенням незалежності України. Такий “законсервований” стан образи громадян на владу, незалежно від гілок та персоналій, відповідальних за події в країні, призвів до відчуження більшості громадян від усього, що не належить безпосередньо до сфери повсякденних життєвих проблем.

Сьогодні, коли влада переживає не найкращі свої часи, вона “вкидає” у громадську свідомість тези на кшталт “в Україні немає підстав для виникнення масових акцій протесту”, “громадяни не підтримують опозицію”. Чого варта хоча б фраза московського політолога Г.Павловського, послугами якого користуються окремі українські політики. Він констатує наявність “мовчазної і, власне кажучи, економічно задоволеної в цілому більшості українського народу”. За усім цим, на наш погляд, стоїть передовсім прагнення закріпити образ українського народу як пасивного, “страждального”, задоволеного своїм мізерним соціально-економічним рівнем, готового й надалі терпіти масові порушення своїх прав, а отже, такого, що заслуговує мати тільки те, що має, у тому числі і владу. Якщо це справді так, то знаходиться виправдання й тому, що, попри численні декларації про відданість справі формування в Україні громадянського суспільства, влада останнім часом робить кроки у протилежний бік — мовляв, “народ ще не дозрів”.

А який же він, український народ, насправді? Яким він сам себе вважає? Чи готовий він до активних дій на захист своїх прав? На з'ясування цих та інших питань було спрямоване соціологічне дослідження Центру Разумкова “Рівень і чинники громадянської активності в Україні”, проведене у рамках програми *Freedom House* “Партнерство за реформи в Україні” за сприяння Агенції міжнародного розвитку США (*USAID*).

Проблема громадянської активності в Україні обговорювалася на “круглому столі” Центру Разумкова, який відбувся 17 жовтня 2002р.

* Стаття опублікована в тижневику “Дзеркало тижня”, 26 жовтня 2002р., с.1,4. — <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/416/36567>.

Як і проти чого ми готові протестувати?

Акції протесту — це найяскравіший приклад вияву громадянської активності, оскільки вимагає не лише свідомого рішення людини, а й готовності публічно висловити свою громадянську позицію. Інтерес до цієї проблеми протягом останнього часу значно зріс, оскільки зростає і сама проблема.

Так, за словами заступника державного секретаря Міністерства внутрішніх справ (МВС) України В.Варенка, якщо за дев'ять місяців 2000р. в Україні відбулося понад 15,5 тис. масових заходів, у яких взяли участь 20,5 млн. громадян, то за аналогічний період 2002р. вже проведено майже 41,3 тис. масових заходів, у яких брали участь майже 23 млн. громадян¹. Це не дивно, адже нинішнього року в Україні відбувалися вибори. Осіння протестна кампанія “Повстань, Україно!”, вочевидь, ще трохи відкоригує статистику правоохоронних органів.

Акції протесту можуть бути різними за формами, рівнем радикалізму, правовим статусом (“дозволені — заборонені” акції). Рівень реальної участі громадян у протестних акціях та готовності до такої участі дає підстави оцінити рівень “терплячості” суспільства, зокрема під кутом зору вибору радикальних чи поміркованих форм протесту, та визначити умови, що впливають на цей вибір.

Так, майже кожен дев'ятий респондент (11,7%) визнав, що брав участь у підписанні петицій; 34,2% — могли б взяти участь у їх підписанні; 43,3% — ніколи не брали б участі в такій формі активності. У дозволених акціях протесту брали участь — 6,4% опитаних; могли б взяти участь — 32,6%; ніколи не брали б участі — 49%.

Отже, від 39% до 45% громадян готові брати участь у дозволених і поміркованих формах протесту (не готові до цього — 43-49%). Водночас, слід враховувати, що дистанція між готовністю до участі в акціях “на словах” і практичною участю в них досить значна. Тому навіть якби виникли достатні підстави для масових акцій протесту (про чинники, що їх можуть викликати, йтиметься нижче), у них взяли б участь далеко не всі ті, хто висловив готовність до таких дій під час опитування.

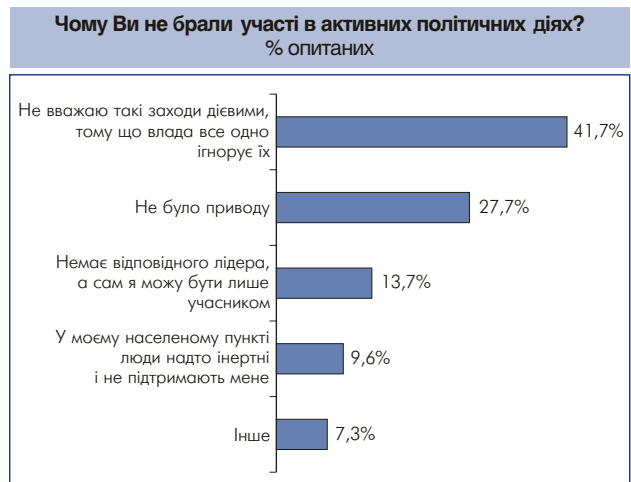
Що стосується недозволених законом акцій, то тут різниця між кількістю готових до участі в таких акціях і не готових до цього громадян набагато більша. Так, у недозволених акціях протесту брали чи могли б узяти участь лише 10,5% громадян, ніколи б не брали участі — 77,5%. У таких радикальних заходах, як захоплення адміністративних будинків та підприємств, брали чи готові взяти участь 3,6% громадян, не готові — 86,2%.

Це засвідчує досить високий рівень несприйняття переважною більшістю населення України протизаконних радикальних акцій, але це пов'язано і з вищою мірою ризику участі в таких акціях — якщо санкцій з боку влади за участь у законних акціях може й не бути, то в другому випадку вони передбачені законом.

Показники реальної участі та готовності до участі в акціях протесту мають виразну **регіональну специфіку**. Найвищий рівень участі (чи готовності до участі) в акціях протесту виявили громадяни Західного регіону. В дозволених акціях протесту тут брали участь 11,8% громадян (на Сході — 7,0%),

готові взяти участь — 39,6% (на Сході — 26,3%). У недозволених акціях протесту на Заході брали участь 3,7% громадян (на Сході — 1,0%), готові взяти участь — 11,8% (на Сході — 6,6%). Таким чином, Західний регіон підтверджує свою репутацію більш активного і радикалізованого.

Чому ж громадяни, які засвідчили готовність до участі у протестних акціях, реально участі в них не брали? Серед причин, з яких вони не зробили цього, перше місце посідає байдужість влади до їх вимог — найбільша частка громадян (41,7%) не вважають такі акції дієвими, “тому що влада все одно ігнорує їх” (діаграма “Чому Ви не брали участі в активних політичних діях?”).

Так, дискусії у фокус-групах засвідчили, що громадяни оцінюють вплив акцій протесту на владні структури як практично нульовий. Причому рівень впливу не залежить від форми — буде це звернення, петиція, мітинг, демонстрація чи щось інше. Один із учасників навів приклад протестної акції з перекриттям автомагістралі. За його словами, на місце акції прибули представники міської влади і публічно пообіцяли виконати вимоги учасників акції — але обіцянки так і не були виконані. Інший учасник дискусії зробив такий висновок: “Все одно, братимеш ти участь [в акціях протесту] чи не братимеш — це ні до чого не приводить. Ми просто дійшли до того, що ніхто ні в що не вірить”.

Відверте ігнорування владними структурами законних вимог громадян стало, таким чином, чи не найголовнішою причиною, що гальмує розвиток громадянської активності населення. Влада, по суті, ігнорує “імпульси”, які йдуть від громадянського суспільства, сприймає їх як “ворожі випадки” проти себе і обирає відповідний варіант дій — ігнорування або придушення.

Пригадується, як недавно один дуже високий державний керівник, ведучи мову про шахтарський страйк, обурено заявляв, що страйкарі обстоюють вузько корпоративні і вузько групові інтереси, вони тиснуть на владу. Хочеться запитати: а які ж ще інтереси, як не власні групові або корпоративні, може відстоювати шахтарська профспілка? Інтереси Кабінету Міністрів? І чому при цьому вона не може тиснути на владу, якщо влада на прохання чи заклики не реагує? Тоді чим же викликане таке обурення? Вочевидь, нерозумінням, що дії

¹ УНІАН, 1 жовтня 2002р.

профспілки — це її повне право, і вона зовсім не прагне зашкодити державі, а захищає інтереси своїх членів.

На жаль, нерозуміння владними структурами своєї справжньої ролі “найманих управлінців”, які отримують зарплатню з кишені платників податків, в Україні — норма життя. Найкраще ілюструють ставлення громадян до представників державної влади наведені нижче результати загально-національного опитування (діаграма “Що Ви відчуваєте, коли сплачуєте податки?”).

Однак, річ не лише у владі — вона діє тими методами, якими їй дозволяє діяти народ. Значна ж частина громадян схильна заздалегідь виправдовувати власну пасивність очікуваною безрезультатністю своїх дій або іншими причинами. Так, понад чверть опитаних (27,7%) заявили, що вони не брали участі в акціях протесту через відсутність приводу для таких акцій. І це тоді, коли понад 70% громадян констатують, що в Україні не дотримуються їх основні права. Якщо це не є достатнім приводом для участі в акціях протесту, то що ж тоді ним можна вважати?

13,7% громадян бракує відповідного лідера, майже кожен десятий (9,6%) вважає, що люди в його населеному пункті надто інертні, тому не варто очікувати від них підтримки активних дій. Тобто, близько чверті, знову ж таки, не готові активно діяти самостійно, а чекають “вождя” або ж озираються на інших.

Частина громадян просто боїться відкрито не погодитися з владою, навіть якщо певне її рішення суперечить переконанням громадянина, а форма, в якій висловлюється незгода, є законною. Так, серед причин, якими респонденти мотивували свою неучасть в активній громадській діяльності, кожен десятий відзначив “загрозу протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва”.

З одного боку, це — наслідок цілеспрямованої політики владних структур, передусім інформаційної. Досить згадати, скажімо, як у державних (а останнім часом — і в недержавних) ЗМІ висвітлюються акції протесту.

Типовий варіант повідомлення в новинах: “учасники акції...” (варіанти: люди похилого віку; безробітні, серед яких є злочинні елементи, алкоголіки і наркомани; радикально налаштовані молоді люди без певного роду занять...); “акція проводиться на гроші...” (варіанти: П.Лазаренка; Заходу; кримінальних структур тощо); “метою акції є...” (варіанти: дестабілізація ситуації в Україні; створення негативного іміджу країни у світі; перешкоджання роботі органів влади тощо), “влада...” (варіанти: пропонує вирішувати питання не на вулицях, а в цивілізований спосіб; демонструє конструктивний підхід і готовність до діалогу; не приймає ультиматумів тощо); “правоохоронні органи...” (варіанти: чітко дотримуються вимог закону; діють адекватно ситуації; застосовують відповідні сили і засоби тощо); “громадяни...” (варіанти: не підтримують акцію; вважають вимоги акції необґрунтованими, виявляють розуміння дій правоохоронних органів тощо”).

Якщо до цього ще додати відповідний відеоряд, то можна обійтися і без заяв представників МВС, які робляться напередодні значних акцій і містять попередження про їх незаконність. Вони розраховані на те, що народ у своїй більшості і так злякається й куди не треба — не піде. Підтвердження — відповідь на питання одного з учасників фокус-груп: “Люди бояться. Це [протест] можливо, якщо ти знаєш, що тобі нічого не загрожуватиме. А як тут показували — 67 осіб заарештували. Показують: міліція з такими щитами, наручники надінуть. А якщо я боїтимуся, що мене там і вбити можуть, то навіщо воно мені потрібне?”

Однак, з іншого боку, жоден з респондентів у фокус-групах не зазначив, що влада переслідувала його за переконання. Тобто, лякається той, кого можна залякати. І річ не лише в тому, що в людей є реальні підстави боятися репресивних дій влади, а й у тому, що вони звикли діяти за принципом “коли б чого не сталося”. Такий підхід спонукає владні структури і надалі діяти методами тиску й залякування, що довели свою ефективність.

Що ж могло б активізувати участь громадян у протестних акціях? Це передусім соціально-економічні причини. Так, найбільше громадян (41%) могли б взяти участь у законних акціях протесту в разі значного підвищення цін на найнеобхідніше; 33,9% — у разі несплати зарплати; 31,9% — через її низький рівень. Водночас, значну частину громадян можуть вивести на вулицю й інші мотиви — протест проти злочинності та беззаконня (34,7%), чи проти свавілля місцевої влади (27,8%). Серед інших причин — екологічні вимоги; захист прав людей, чий права було порушено; протест проти масового скорочення робочих місць на певному підприємстві або в галузі; іноземне втручання у зовнішні справи України; вимога імпичменту Президента Л.Кучми.

Можна було б запитати: а чому в такому разі протягом останніх років не було масових акцій протесту з соціально-економічних причин, невже й насправді більшість населення України задоволена своїм життям?

Так, переважна більшість громадян справді досягла певної стабільності рівня життя. Однак, цей рівень є лише мінімально прийнятним, а погіршення

ситуації означатиме падіння у соціально-економічну пір'яву. Цей висновок підтверджується відповідями на наступне запитання.

Лише близько чверті (23,5%) опитаних готові терпіти матеріальні труднощі заради збереження у країні порядку; натомість, понад половину (51%) громадян висловили готовність до його порушення в разі значного погіршення умов життя. Найвищий відсоток громадян, готових до протесту, — на Заході (63%), найнижчий — у Центрі України (46,5%). Найменша частка готових терпіти — серед молоді 18-29 років (15,3%). Натомість, вищий рівень готовності терпіти матеріальну скруту заради збереження порядку демонструють громадяни старших вікових груп.

Водночас, в українському суспільстві є досить багато громадян (майже чверть — 24,9%), які у жодному разі не готові взяти участь в акціях протесту. Звичайно, мотиви такої пасивності можуть бути різними — від “повного задоволення” життям до, знову ж таки, втрати будь-якої надії на позитивні зміни шляхом протестних дій. Однак величина цього “індексу пасивності суспільства” сама по собі є тривожним фактом.

Громадська діяльність, яку ми (не) обираємо?

Що розуміють громадяни України під “громадською діяльністю”? Передусім, вони розуміють під нею політичну діяльність, намагання громадянина або громадськості вплинути на владу у різних формах. Інше розуміння — це діяльність, спрямована на покращання умов суспільного побуту (впорядкування під'їздів житлових будинків, дворів, садіння дерев і т.ін.), екологічна діяльність — у сенсі вирішення конкретних екологічних проблем району проживання респондентів.

Справжньою громадською діяльністю громадяни вважають лише ту, що приносить користь суспільству, але за яку людина не отримує грошей. “Перш за все, вона [активна людина] повинна не бути байдужою до всього. Якщо все зводиться до грошей, то про жодну активність не йдеться”, — зазначив учасник однієї з фокус-груп. Згідно з таким розумінням, респонденти не схильні вважати громадською активністю, наприклад, діяльність функціонерів профспілок та деяких громадських організацій, оскільки вона є громадською лише за формою, а по суті спрямована на заробляння грошей або інших матеріальних винагород.

Можна припустити, що, виходячи саме з такого розуміння, громадяни й давали відповідь на питання, чи залучені вони до активної громадської діяльності. З'ясувалося, що її рівень в Україні є не просто низьким, а дуже низьким. Переважна більшість громадян України — 82,6% визнали, що не залучені до активної громадської діяльності; залучені до неї лише 4,7% громадян; майже кожен восьмий респондент не зміг визначитися з відповіддю.

Серед того незначного відсотка громадян, які все ж таки залучені до активної громадської діяльності, переважна більшість (69,5%) робить це тому, що така діяльність відповідає їх переконанням або є цікавою. 12,4% — розв'язують за допомогою

громадської діяльності особисті проблеми, кожен десятий має на меті отримання грошей — тобто, по суті, від кількості активних громадян треба відняти ще майже чверть тих, хто керується корисливими мотивами.

Однак, більшість респондентів, які займаються громадською діяльністю, роблять це цілком свідомо, виходячи із внутрішніх потреб. Водночас, значний вплив на позицію громадян має матеріальний чинник. Так, якби на громадську діяльність треба було витрачати власні кошти, то 43,1% опитаних не стали б нею займатися. Трохи менша частка (40,7%) продовжувала б робити це або й так витрачає на громадську роботу власні кошти.

Тобто, майже для половини активних громадян їх діяльність стала б недоступною, якби потребувала від них певних витрат. Думається, це досить показова ознака тієї соціально-економічної ситуації, в якій перебуває більшість населення України: чи стане людина витрачати кошти на участь у суспільних справах, коли їй бракує на найнеобхідніше?

Що стосується громадян, які не залучені до громадської діяльності, то понад половину (53%) з них не мають у цьому потреби; майже кожен третій (30,3%) — не має можливості займатися громадською діяльністю. Отже, понад 40% дорослого населення України розглядають громадську діяльність як річ, без якої в житті можна цілком спокійно обійтися. Після цього інші цифри вже практично не вражають.

Так, відповідаючи на питання, що громадяни вважають за необхідне у своєму житті, навіть участь у виборах визначили менше половини (46,6%) опитаних. Ще менше респондентів назвали інші політизовані форми активності: право на участь в акціях протесту — 17,5%; підтримку опозиції — 5,3%; підтримку діючої влади — 4,6%; членство в політичних партіях — 4,5%.

Водночас, майже кожен третій з опитаних (31,8%) віддав перевагу “роботі з упорядкування помешкання та прилеглої до нього території” (під чим розуміють, як правило, “суботники” з благоустрою власних дворів).

З одного боку, це засвідчує, що громадяни вище цінують такі форми громадянської активності, які дають відносно невелику, “локальну”, але відчутну, реальну користь. Але з іншого боку — це дуже нагадує відомий принцип “своя сорочка — ближче до тіла”.

Особливу увагу привертає та обставина, що майже третина (30%) громадян не вважає для себе необхідною жодну з перелічених форм громадянської активності. Це ще один показник рівня повної пасивності суспільства.

В іншому питанні громадянам пропонувалося згадати, в яких формах громадянської діяльності вони брали участь протягом останнього року. Отож, майже третина (31,2%) опитаних заявили, що не брали участі в жодних заходах, хоч у переліку пропонуваній відповідей містилася “участь у виборах до Верховної Ради та місцевих рад” і зазначені вибори відбулися менш ніж за півроку до опитування. Відзначили свою участь у виборах — 62,3%, що нижче офіційно оприлюднених даних про рівень явки виборців. 11% громадян брали участь у місцевих референдумах, які відбувалися одночасно з виборами.

Таким чином, певна частина громадян, вочевидь, взагалі не вважають участь у виборах (а можливо, і в референдумах) виявом громадянської активності, розглядаючи її, швидше, як обов’язок перед державою, на кшталт сплати податків. До речі, як засвідчили дискусії у фокус-групах, після останніх виборів дедалі більше громадян вважають свою участь у них непотрібною — “все одно обирають одних, керують інші, не відповідає — ніхто”.

В інших заходах, окрім виборів та референдумів, узяла участь незначна кількість громадян. І це стосується тих дій, які потребують свідомого, самостійного рішення щодо участі. Так, у заходах, що їх проводили політичні партії, брали участь лише 5,4% громадян; у заходах громадських організацій — 4,9%; підписували петиції до органів влади від імені громадськості — 5,1%. В інших громадських діях, таких як участь у діяльності органів місцевого самоврядування, страйках, акціях громадянської непокорі та ін., — засвідчили участь лише до 2% громадян у кожній.

Одна з причин такого стану справ — слабкість соціальних інститутів, покликаних виступати каталізаторами суспільної активності, посередниками між громадянами та владою. Йдеться про політичні партії, профспілки, громадські організації.

Так, більшість (69,3%) громадян засвідчили, що не належать до жодних організацій. Лише 21,2% зазначили, що є членами профспілок. Членами партій визнали себе 3,6% респондентів, членами клубів за інтересами — 3%, громадських організацій — 2,6%. Однак і таке мінімальне задеклароване членство значною мірою формальне. Причому це більше стосується політичних партій. Так, менше половини членів політичних партій (40,2%) беруть участь у всіх чи в більшості партійних заходів партії; 27,2% — лише в окремих заходах і практично стільки ж — не беруть жодної участі в діяльності партії.

Понад половину — 53,9% (!) — членів партій не підтримують свої партії матеріально; лише 15,8% роблять це постійно та ще 20,3% — епізодично. Лише трохи більше половини членів політичних партій (54,9%) готові виконувати певну роботу для своєї партії безкорисливо; натомість, понад чверть (27,1%) — до цього не готові.

Наведені цифри мають змусити партійних лідерів замислитися: чи все гаразд у їх лавах? Чи не підведуть “бійці” в критичний момент? А пояснюються такі явища досить просто. Особливо перед виборами в партійному середовищі розпочинається своєрідне “соцзмагання” — хто більше? Партії використовують доступні їм методи — провладні партії “записують” членів цілими установами, організаціями і навіть державними органами, включно з їх територіальними структурами.

Наприклад, лідери однієї з центристських партій перед виборами заявили, що її чисельність досягла одного мільйона членів, потім, правда, подумали і зменшили цифру до 400 тисяч. “Бізнес-партії”, за аналогією, “записують” корпораціями, банками та фірмами. Тому й не дивно, що для члена партії таке членство є не справою свідомого вибору, а способом засвідчити лояльність керівництву. А якщо так, то коли ніхто не питає — можна й не працювати.

Показники реальної участі громадян у діяльності громадських організацій трохи вищі. Так, участь практично в усіх чи в більшості заходів громадських організацій беруть 59,8% їх членів. Матеріально підтримують свої організації 48,1% їх членів, що перевищує кількість тих, хто не підтримує, — 46,8%. Тут також усе ясно — рішення про членство в громадських організаціях, швидше, приймається самостійно, оскільки тут йдеться про конкретні інтереси людини. Виняток становлять такі громадсько-політичні утворення, як, наприклад, “Злагода”, про яку, мабуть, уже мало хто й пам’ятає.

Хто ж, на думку громадян, може допомогти їм стати суспільно активнішими? Перше місце в рейтингу інститутів, які сприяють розвитку громадянської активності, посіли засоби масової інформації. Їх сприяння відзначили 41,3% респондентів проти 19,2%, які дотримуються протилежної думки. Таким чином, тиск влади на ЗМІ, фактично,

є протидією розвитку активності громадян, а отже — перешкодою становленню громадянського суспільства.

Певний потенціал щодо сприяння розвитку громадянської активності мають політичні партії — позитивним їх вплив вважають 34,3% респондентів, негативним — 26,6%, а також громадські організації (30,7% проти 26%). Однак цим структурам громадянського суспільства, крім створення необхідних законодавчих та інформаційних передумов, слід переорієнтувати власну діяльність із “роботи з людьми” на “роботу для і через людей”.

Найменшою мірою, на думку респондентів, сприяють розвитку громадянської активності населення місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування, що, з огляду на викладене у першій частині статті, не видається несподіванкою. Стосовно цих структур негативні оцінки респондентів значно перевищують позитивні. Не сприймаються громадянами, у сенсі сприяння розвитку громадянської активності, й профспілки, і це має стати серйозним сигналом для профспілкових лідерів.

Водночас, на наш погляд, не слід переоцінювати здатність інститутів громадянського суспільства кардинально підвищити рівень громадянської активності. Ключ до розв’язання проблеми — це особистий вибір кожного громадянина.

Повертаючись до фрази, винесеної на початок статті, підіб’ємо підсумки. “Що маємо” в сенсі стану громадянської активності в Україні? На жаль, не надто багато. Переважна більшість громадян не залучена до громадянської активності, не бачить у ній потреби і не бере участі в жодних її проявах, крім виборів. Чверть дорослого населення України за жодних умов не стане протестувати проти порушення своїх чи, тим паче, чужих прав.

Значною мірою відповідальність за це лежить на владі, яка виявляє байдужість і навіть ворожість до спроб громадян активно обстоювати власні права. Відчуваючи слабкість громадянського суспільства, вона повільно, але впевнено посилює свій тиск на

нього. Якщо так триватиме й надалі, то кожні наступні вибори даватимуть громадянам менше можливостей для вільного вибору, ніж попередні.

Однак, ми мусимо чесно подивитися у вічі самим собі. Все, що робиться в країні, відбувається за згоди “мовчазної більшості”, яка шукає виправдання своїй слабкості і своєму страху. Сьогодні ще є передумови для виникнення в нас суспільства активних громадян, відповідальних за долю своєї країни, на противагу апатичному “населенню” чи “підданам”. Сьогодні кожен ще може стати громадянином — завтра така можливість буде проблематична. Тоді справді можна буде сказати: мабуть, ми приречені мати те, що маємо.

Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 7 по 16 серпня 2002р. у всіх регіонах України. Було опитано 2004 респонденти віком від 18 років. Похибка вибірки становить 2,3%, опитування проводилося методом особистого інтерв’ю.

З 14 по 22 вересня 2002 р. були проведені дискусії у межах чотирьох фокус-груп у різних регіонах: дві — у Києві, по одній — у Запоріжжі та Львові. ■

СЕРЕДНІЙ КЛАС В УКРАЇНІ ЯК СУБ'ЄКТ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ

Любмила ШАНГІНА,
директор соціальних програм
Центру Разумкова

Середній клас вважається чинником як соціально-політичної та економічної стабільності суспільства, так і його громадської, соціально-політичної активності.

Тому однією з цілей соціологічного дослідження Центру Разумкова було встановлення наявності (за ознакою самоідентифікації) та окремих соціальних рис українського середнього класу¹.

Результати дослідження дозволяють констатувати, що в Україні існує певна суспільна група, що має спільні інтереси, потреби та інші риси, які відрізняють її від інших верств населення, зокрема від групи громадян, які віднесли себе до нижчого суспільного класу².

Водночас, можна стверджувати, що український середній клас з соціально-економічної точки зору є неусталеним, з соціально-психологічної — нестійким, з соціально-політичної — він не є повною мірою політичним суб'єктом. З огляду на означену неусталеність та нестійкість середнього класу, можна твердити про невизначеність його перспективи. Рівною мірою є можливими як розвиток виявленої групи в напрямі середнього класу європейського взірця, так і маргіналізація цієї групи, втрата нею схильності до виявлення громадської активності.

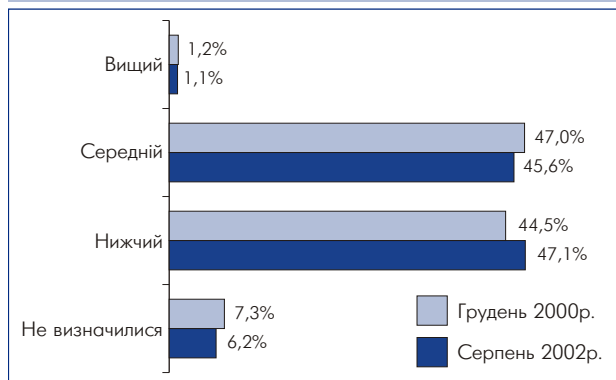
Середній клас як соціальний суб'єкт

До середнього класу віднесли себе 45,6% респондентів; до нижчого — 47,1%; вищого — 1,1%; не змогли визначитися — 6,2% опитаних (діаграма “Самовизначення громадян у координатах суспільних класів”).

У грудні 2000р., коли Центром Разумкова проводилося аналогічне дослідження, розподіл відповідей був дещо іншим: тоді до середнього класу віднесли себе 47,0% громадян; до нижчого — 44,5%; вищого — 1,2%; не визначилися — 7,3%³. Отже, динаміка змін скоріше негативна, але оскільки вона перебуває у межах похибки, то не може бути підставою для достовірних висновків.

Водночас, наведені результати не підтверджують висновок, зроблений у Посланні Президента України до Верховної Ради України. У Посланні досить висока частка населення (від 32% до 45%), яке ідентифікує себе як середній клас, пов'язується з “позитивними зрушеннями в економіці та рівні життя протягом 1999-2001рр.”, а на селі —

Самовизначення громадян у координатах суспільних класів,
% опитаних

з приватизацією землі та “утвердженням психології, пов'язаної з приватною власністю на неї”⁴. Наведені вище результати, отримані Центром Разумкова у 2000р. та 2002р., не свідчать про будь-який

¹ Тут і далі в тексті словосполучення “середній клас” означає “респонденти, які віднесли себе до середнього класу” в системі сучасних соціально-економічних координат; обидва словосполучення вживаються як синонімічні.

² У цій статті характеристики середнього класу даються у порівнянні з нижчим суспільним класом. Здійснити порівняння з вищим класом не є можливим, з огляду на гранично малу частку тих, хто відніс себе до вищого класу — 1,1% опитаних.

³ Дослідження було проведене з 1 по 10 грудня 2000р. Опитано 2009 осіб віком від 18 років у всіх регіонах України. Докладно див.: Шангіна Л. Народ золотої середини-3 або Ескізи про головне. — Дзеркало тижня, 30 грудня 2000р., с.2, <http://www.mirror.kiev.ua>.

⁴ Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє становище України у 2001р.” — Київ, 2002, с.111.

позитивний вплив економічних процесів 1999-2001рр. на самоідентифікацію громадян України.

Соціально-демографічні характеристики. Серед респондентів, які віднесли себе до середнього класу, 49,3% чоловіків і 50,7% жінок.

Більшість (57,1%) середнього класу становлять громадяни активного трудового віку — 25-49 років; 20,5% — молодь 18-24 років; 22,4% — громадяни від 50 років.

За рівнем освіти більшість (65,7%) належить особам, які мають середню загальну або спеціальну освіту; 20,4% — громадяни з вищою освітою; 7,4% — з незакінченою вищою; молодші спеціалісти та бакалаври становлять 1,3% середнього класу.

За соціальним статусом, найбільш значимі групи середнього класу складають спеціалісти (19,8%); кваліфіковані робітники (14,7%); пенсіонери (13,5%); учні та студенти (8,5%); службовці (7,8%). Підприємці складають 4,7% середнього класу; керівники різного рівня — 3,3%; фермери та орендарі — 0,1%.

Таким чином, соціально-демографічний склад українського середнього класу загалом відповідає усталеним уявленням про середній клас розвинутих країн — за віковими та освітніми показниками. Проте, привертає увагу мізерна частка в середньому класі України власників — підприємців, фермерів та орендарів. Переважну частку середнього класу складають наймані працівники та особи, які перебувають на утриманні суспільства або сім'ї (пенсіонери, учні, студенти). Це робить середній клас України надзвичайно вразливим і залежним від ситуації на ринку праці (наявності робочих місць і ціни праці), а в кінцевому підсумку — від держави, оскільки вона залишається найбільшим роботодавцем в Україні.

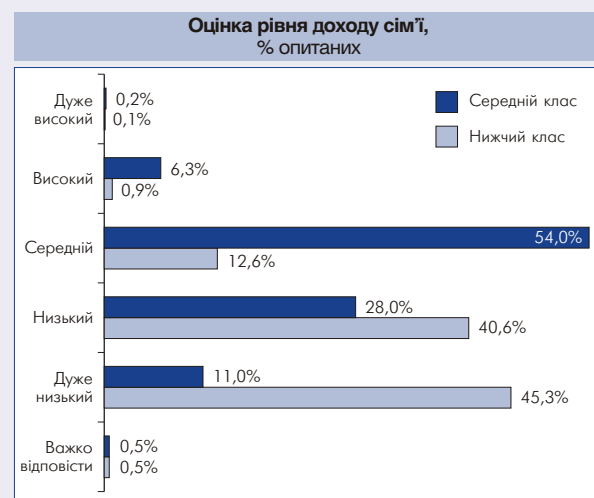
Соціально-економічні характеристики. Самооцінки матеріального становища представників середнього класу є вищими, ніж громадян, які віднесли себе до нижчого класу. Водночас, структура витрат свідчить про відсутність у представників середнього класу реальної можливості заощаджувати кошти та забезпечувати тим самим стійкість (усталеність) власного матеріального становища на перспективу.

Більшість (54,0%) представників середнього класу оцінюють доходи своїх сімей як “середні”⁵; 6,5% — вважають, що мають доходи, вищі від середнього рівня (в т.ч. 0,2% — “дуже високі”); натомість 39% засвідчили низький рівень доходів, у т.ч. 11% — “дуже низький”. Представники нижчого класу вважають свої доходи переважно низькими (85,9%, у т.ч. “дуже низькими” — 45,3%); отримання середніх доходів засвідчили 12,6%, “високих” — 1,0% (врізка “Показники добробуту середнього та нижчого класів українського суспільства”, діаграма “Оцінка рівня доходу сім'ї”).

Є кращими, порівняно з нижчим класом, побутові умови середнього класу та його забезпеченість товарами тривалого користування (діаграми “Забезпеченість побутовими зручностями” та “Забезпеченість житлом і товарами тривалого користування” в зазначеній врізці). В першу чергу, це стосується автомобілів (наявність автомобіля

⁵ Респондентам пропонувалося визначити рівень доходів за п'ятибальною шкалою, де “1” — дуже низький дохід, “5” — дуже високий. “Середньому” рівню доходів відповідає оцінка “3”.

ПОКАЗНИКИ ДОБРОБУТУ СЕРЕДНЬОГО ТА НИЖЧОГО КЛАСІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

засвідчили 29,1% представників середнього класу — і 11,8% нижчого), та товарів нового покоління — зокрема, відеомагнітофонів (39,4% проти 10,5%) і комп'ютерів (9,1% проти 1,5%).

Водночас, зміни в матеріальному становищі середнього класу протягом останніх років мають загалом негативну динаміку. Так, лише 20,0% представників цього класу заявили, що їх матеріальне становище, порівняно з 1990р., змінилося на краще, — натомість, 55,7% засвідчили протилежне; 15,9% повідомили, що їх матеріальне становище не зазнало жодних змін. Зміни на краще “протягом останнього року” відзначили 20,9% опитаних зі складу середнього класу, зміни протилежного характеру — 26,3%. Тобто, число представників середнього класу, становище яких покращується, незмінно є меншим, ніж число тих, чиє становище погіршується.

Негативною, з прогностичної точки зору, є і структура витрат середнього класу. Як видно з таблиці “Розподіл середньомісячного доходу сім'ї”, лівова частка (92%) доходу сім'ї витрачається на забезпечення поточних потреб — харчування, оплату житла, придбання одягу тощо. Заощадження складають лише 2% доходу; інвестиції у майбутнє (освіту або дітей, або підвищення фахового рівня дорослих) — 5%. За нинішнього рівня заробітної плати, пенсій та інших виплат, така структура витрат свідчить про те, що матеріальне становище середнього класу є переважно нестійким, не забезпеченим на тривалу перспективу.

**Розподіл середньомісячного доходу сім'ї,
% середньомісячного доходу**

	Середній клас	Нижчий клас
Продукти харчування	37	40
Оплата житла та комунальних послуг	28	31
Одяг і речі, необхідні для задоволення поточних побутових потреб	16	11
Ліки та медичне обслуговування	7	12
Освіта	5	3
Розваги, задоволення культурних потреб	4	1
Заощадження	2	1
Інше	1	1

Соціально-психологічні характеристики. Результати дослідження свідчать, що український середній клас, порівняно з нижчим, виразно відрізняється впевненістю в собі та схильністю брати на себе відповідальність за життя та добробут власної сім'ї, включаючи й готовність іти на ризик, яким є самостійне підприємництво. Водночас, ці риси та схильності виявляються переважно на рівні приватного життя і фактично блокуються на рівні відносин з державою (владою), у яких середній клас відчуває переважно безсилля (відсутність впливу на

владу), безправ'я (низький рівень забезпечення рівності прав і свобод) і відчуженість (відсутність відчуття господаря власної держави).

Градація першочергових життєвих потреб (життєвих цінностей) середнього класу практично не відрізняється від градації потреб нижчого класу, проте рівень задоволеності цих потреб у середнього класу є загалом відчутно вищим (таблиця “Важливість окремих життєвих потреб і рівень їх задоволення”⁶).

**Важливість окремих життєвих потреб
і рівень їх задоволення,
% опитаних**

Клас Аспект життя	Середній		Нижчий	
	Рівень важливості	Рівень задоволеності	Рівень важливості	Рівень задоволеності
Здоров'я	99,0	56,0	98,7	26,4
Стосунки з сім'єю	97,3	78,5	95,6	69,6
Рівень добробуту	97,0	22,4	94,8	6,4
Мир, спокій в країні	95,3	56,6	95,1	47,3
Можливість отримувати те, що заробив своєю працею	95,1	26,3	91,8	12,8
Дружба	90,3	79,0	84,3	68,9
Цікава робота	88,0	38,1	67,1	17,5
Рівність прав і можливостей	88,2	23,6	86,6	12,6
Рівень культури	84,6	40,1	80,4	30,8
Внутрішня гармонія, порозуміння з самим собою	83,7	61,3	79,2	46,3
Самореалізація, самоствердження	77,3	47,1	62,1	24,1
Законослухняність	76,7	76,0	80,6	75,2
Допомога з боку держави	69,7	7,0	80,0	4,6
Кар'єра	65,0	26,3	46,9	12,1
Суспільне визнання, пошана	61,8	48,2	56,2	36,5
Хоббі	56,4	44,1	46,3	31,9
Релігія	50,3	48,1	55,5	48,1
Громадська діяльність	33,1	22,3	31,3	14,2
Політика	30,5	23,2	30,4	18,3

Водночас, високі рівні задоволеності стосуються переважно потреб, що задовольняються винятково в приватних відносинах людей, а саме — потреб у сімейних і дружніх стосунках. Задоволеність цих потреб відзначили найвищі частки опитаних — 78,5% та 79,0%, відповідно.

Потреби ж, що задовольняються на рівні суспільних відносин, залишаються значною або переважною мірою незадоволеними. Причому, йдеться про потреби, визначені громадянами як найважливіші: в добробуті (третя позиція у градації життєвих цінностей) та в можливості отримувати те, що заробив своєю працею (п'ята) — задоволеність цих потреб відзначили лише 22,4% та 26,3% опитаних представників середнього класу, відповідно, (нижчого — 6,4% та 12,8%, відповідно).

Привертає увагу та обставина, що задоволеність потреби в мирі та спокої у країні (четверта позиція у градації життєвих цінностей) відзначили лише 56,6% представників середнього класу та 47,3% —

⁶ Респондентам пропонувалося оцінити ступінь важливості тієї чи іншої життєвої потреби за п'ятибальною шкалою, де “5” означає “дуже важливо”, “1” — зовсім не важливо. Градація потреб, наведена в таблиці складена на підставі сум оцінок “5” і “4”.

Рівень задоволеності потреб оцінювався за п'ятибальною шкалою, де “5” означає “дуже задоволений”, “1” — “зовсім не задоволений”. У таблиці наводяться суми оцінок “5” і “4”.

нижчого. Отже, громадяни не вважають нинішній стан миру та спокою в країні відповідним їх уявленням про мир і спокій як абсолютну цінність, очевидно, через те, що наявна соціальна стабільність позбавлена головної своєї конструктивної складової — соціального прогресу, і розглядається скоріше як стагнація, застій.

Не задовольняються потреби, важливі з точки зору самовизначення середнього класу: в рівності прав і можливостей (важливість потреби — 88,2%; задоволеність — 23,6%); цікавій роботі (відповідно, 89,0% проти 38,1%); забезпеченні бажаного рівня культури (84,6% проти 40,1%); самореалізації (77,3% проти 47,1%) та ін.

Найменшою мірою задоволена потреба в допомозі з боку держави — лише 7,0% представників середнього класу та 4,6% нижчого відзначили задоволеність цієї потреби, що є важливою для 69,7% середнього класу та 80,0% — нижчого. До речі, така висока потреба в допомозі з боку держави жодним чином не свідчить про перевагу патерналістських схильностей українського суспільства, зокрема — його середнього класу.

Обидва суспільні класи (78,0% представників середнього класу та 72,8% нижчого) розуміють допомогу держави, перш за все, як створення відповідних умов зайнятості працездатних громадян: встановлення адекватної ціни праці (робочої сили) та створення робочих місць (таблиця “Що таке, у Вашому розумінні, “допомога держави” в першу чергу?”).

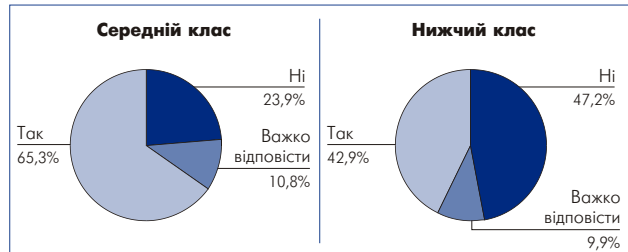
**Що таке, у Вашому розумінні,
“допомога держави” в першу чергу?**
% опитаних

	Середній клас	Нижчий клас
Встановлення такого рівня зарплат, за якого кожен працюючий зможе утримувати себе та свою сім'ю на гідному матеріальному рівні	56,4	54,8
Створення робочих місць з метою надання роботи всім працездатним громадянам	21,6	18,0
Субсидії, пільги, соціальні виплати малозабезпеченим громадянам	10,8	19,5
Створення умов для вільного підприємництва, перш за все — малого та середнього бізнесу	6,7	3,0
Надання соціальних кредитів на житло, освіту тощо	3,2	2,6
Інше	0,8	0,5
Важко відповісти	0,5	1,6

Субсидій, пільг, соціальних виплат від держави очікують лише 10,8% представників середнього класу — майже вдвічі менше, ніж нижчого (19,5%); натомість створення умов для вільного підприємництва бажують 6,7% представників середнього класу, що вдвічі більше, ніж нижчого (3,0%). Це свідчить про схильність середнього класу до самостійності та відповідальності у забезпеченні власного життя та життя своєї сім'ї.

Переважна більшість (65,3%) представників середнього класу заявили, що вони відчувають себе господарями свого життя — це в півтора рази більше, ніж аналогічний показник нижчого класу (42,9%); лише 23,9% не відчувають себе такими — проти 47,2% представників нижчого класу (діаграма “Чи відчуваєте Ви себе господарем свого життя?”).

Чи відчуваєте Ви себе господарем свого життя?
% опитаних

Переважна більшість (72,8%) представників середнього класу у випадку, якщо заробітна плата не задовольняє потреби сім'ї, схильні вдаватися до активних дій: 37,4% — шукати додаткову роботу; чверть (25,1%) — шукати іншу роботу; кожен десятий (10,3%) — заснувати свій власний бізнес. Знизити потреби схильні лише 9,4%; вимагати допомоги від держави — 3,0%. Серед представників нижчого класу до активних дій готові значно менше осіб — 49,8%: до пошуку додаткової роботи — 28,7%; іншої роботи — 17,7%; до заснування власної справи — лише 3,4%. Натомість, більш ніж кожен п'ятий (22,6%) готовий знизити потреби, майже кожен восьмий (12,9%) — вимагати допомоги від держави (діаграма “Які дії Ви схильні почати в першу чергу у випадку, якщо Ваша заробітна плата не дозволяє задовольнити потреби вашої сім'ї?”).

**Які дії Ви схильні почати в першу чергу у випадку,
якщо Ваша заробітна плата не дозволяє задовольнити
потреби вашої сім'ї?**
% опитаних

Водночас, впевненість представників середнього класу в собі та їх схильність брати на себе відповідальність фактично блокуються при зіткненні з державою (владою). “Сильний вплив” на центральну та місцеву владу засвідчили лише 0,7% та 0,6% опитаних, відповідно; натомість відсутність жодного впливу — 81,3% та 74,3%, відповідно (таблиця “Чи впливаєте Ви на наступне?”).

Чи впливаєте Ви на наступне? % опитаних						
Клас	Об'єкт впливу	Середній			Нижчий	
		Сильно впливаю	Зовсім не впливаю	Важко відповісти	Сильно впливаю	Важко відповісти
	Хід свого життя	23,1	5,5	1,9	13,5	3,9
	Центральну владу	0,7	81,3	2,1	0,8	85,6
	Місцеву владу	0,6	74,3	2,2	0,9	83,3

У контексті цих питань “сильний вплив” на хід власного життя підтвердили лише 23,1% (що майже втричі менше, ніж тих, хто відчуває себе господарем свого життя); а господарями своєї держави відчувають себе лише 9,4% представників середнього класу, переважній же більшості (82,9%) це відчуття не притаманне. Привертає увагу і досить невелика частка тих, хто не зміг відповісти на ці питання — 7,7%. Отже, ставлення держави до громадян є досить чітким і послідовним у своїй негативній визначеності.

Загалом, розрив між ступенем важливості потреб, притаманних середньому класу, та рівнем їх задоволення є значним. Тому не дивно, що кожен восьмий представник (12,2%) середнього класу перебуває у стані внутрішнього розладу із самим

собою; кожен п'ятий — не задоволений ступенем самореалізації (19,1%) та/або ступенем суспільного визнання (19,5%). Такі характеристики є прогностично негативними з точки зору психологічного стану середнього класу та його майбутньої соціальної і політичної поведінки.

Водночас, самоідентифікація майже половини дорослих громадян країни у якості середнього класу свідчить, що соціальна депресія, апатія і втома (ще) не повністю оволоділи українським суспільством. В Україні існує чисельна група громадян, готових брати відповідальність за своє життя та добробут на себе; група, яка не має наміру відмовлятися від свої потреб, а схильна шукати шляхи та засоби їх задоволення, не порушуючи при цьому закон. Особиста відповідальність представників цієї групи, за сприятливих умов, може розвинутися до рівня соціальної та політичної відповідальності.

Середній клас як суб'єкт громадської активності

Рівень громадської активності (включаючи політичну) середнього класу є дещо вищим, ніж нижчого, але загалом недостатнім. Останнє зумовлюється, очевидно, як відсутністю демократичних традицій самоорганізації і самодіяльності громадян, так і нинішнім їх усуненням від участі в реальній політиці.

Наявною тенденцією суспільно-політичного розвитку в Україні є не децентралізація владних повноважень (їх делегування суспільним структурам), а навпаки — дедалі більше зосередження реальних повноважень у дедалі меншій кількості державних структур і дедалі меншого числа осіб. Як наслідок, відбувається відчуження громадян від держави та політики — в т.ч. громадян, порівняно більш активних і схильних як до підтримки держави, діючої влади, так і до політичного діалогу з нею. Про це свідчать наступні результати соціологічного опитування.

Одним із головних показників реальної активності суспільства в політичній площині є рівень довіри громадян до політичних партій та політичного керівництва держави (діючої влади) — оскільки рівень довіри свідчить про наявність/відсутність діалогу між суспільством і партіями та владою і громадянами.

Політичним партіям довіряють 15,9% представників середнього класу проти 75,5% тих, хто їм не довіряє. Цей показник є майже вдвічі нижчим, порівняно з довірою до громадських організацій (30,1% та 54,0%, відповідно) (таблиця “Довіра до соціальних інститутів”).

Рівень довіри до центральних органів державної влади є гранично низьким (таблиця “Підтримка діяльності органів влади”).

Довіра до соціальних інститутів, % опитаних						
Клас	Соціальний інститут	Середній			Нижчий	
		Довіряю	Не довіряю	Важко відповісти	Довіряю	Важко відповісти
	ЗМІ України	59,8	37,1	3,1	51,6	5,0
	ЗМІ Росії	56,9	31,7	11,4	44,6	19,8
	Церква	55,5	32,4	12,1	61,5	8,1
	Західні ЗМІ	42,8	35,6	21,6	29,2	29,3
	Громадські організації	30,1	54,0	15,9	21,2	22,3
	Профспілки	25,5	51,9	22,6	21,9	25,4
	Політичні партії	15,9	75,5	8,6	15,4	8,7

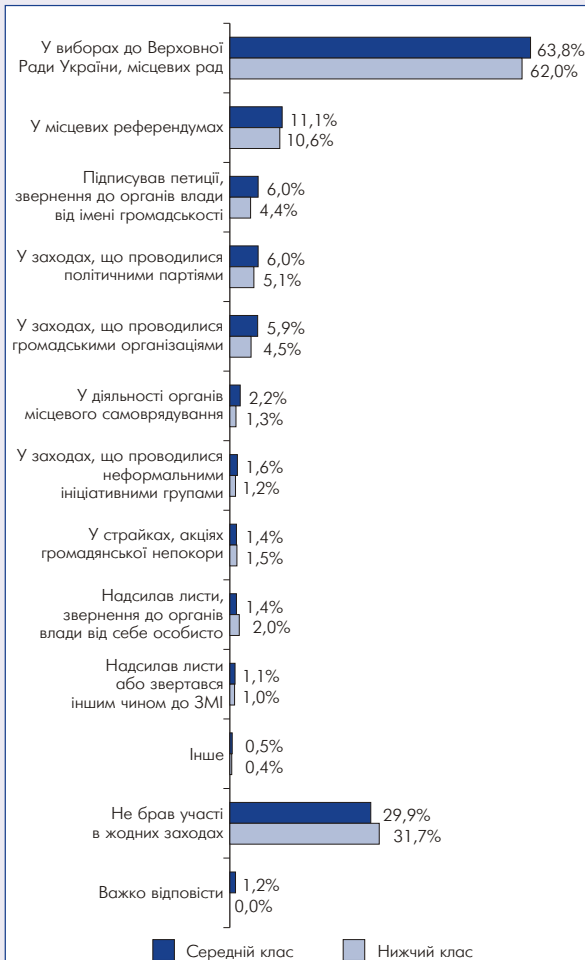
Підтримка діяльності органів влади, % опитаних						
Клас	Орган влади	Середній			Нижчий	
		Повністю підтримую	Не підтримую	Важко відповісти	Повністю підтримую	Важко відповісти
	Президент України	8,7	43,8	4,9	7,0	6,1
	Верховна Рада України	4,9	42,2	8,5	4,3	9,4
	Уряд України	7,4	35,2	8,9	5,4	9,8
	Суд в Україні	9,1	37,8	15,3	7,2	17,8
	Збройні Сили України	16,2	30,7	13,0	16,5	14,9
	Служба безпеки України	16,9	28,5	16,5	14,2	19,7
	Органи внутрішніх справ (міліція)	10,2	43,9	10,2	7,9	9,4
	Органи прокуратури	10,4	37,5	16,3	8,1	18,5
	Обласні державні адміністрації	10,0	34,4	12,5	6,5	15,6
	Районні державні адміністрації	8,5	34,7	15,7	6,9	17,3
	Органи місцевого самоврядування	13,4	32,9	11,3	10,7	13,7

**ГРОМАДСЬКА АКТИВНІСТЬ: ЗАЛУЧЕНІСТЬ ДО ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ,
ЧИННИКИ АКТИВНОСТІ/НЕАКТИВНОСТІ**

Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності?
% опитаних

У яких формах громадської діяльності Ви брали участь протягом останнього року?*
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Показовим є і зниження рівня підтримки середнім класом діяльності центральних органів державної влади, порівняно з 2000р.: Президента України — з 14,1% до 8,7%; Уряду України — з 10,3% до 7,4%; Верховної Ради України — з 6,1% до 4,9%. Відповідно, зросла

Що заважає Вашій громадській активності?*
% тих, хто не має можливості долучитися до громадської діяльності

	Середній клас	Нижчий клас
Відсутність вільного часу	62,3	42,5
Недостатність грошей та інших ресурсів для здійснення такої діяльності	19,3	21,1
Загроза протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо	17,9	10,0
Незнання, як досягти своєї мети	12,7	20,3
Не маю однодумців	5,7	7,3
Інше	14,6	33,3
Важко відповісти	1,9	3,8

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності?*
% тих, хто не має потреби в залученні до громадської діяльності

	Середній клас	Нижчий клас
Якщо під загрозою опиниться життя, здоров'я чи добробут моїх близьких і така діяльність сприятиме ліквідації цієї загрози	38,0	36,5
Якщо така діяльність принесе конкретну користь мені або моїй сім'ї	37,8	30,8
Якщо така діяльність принесе конкретну користь суспільству	29,4	20,5
Якщо за це будуть платити гроші	18,2	16,2
Якщо така діяльність допоможе мені стати відомою людиною	3,5	1,4
Інше	3,7	7,6
Важко відповісти	17,2	19,7

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

частка респондентів, які не підтримують діяльність зазначених органів влади (за винятком Верховної Ради України — частка тих, хто не підтримує її діяльність зменшилася з 46,9% до 42,2% громадян, які відносять себе до середнього класу).

Отже, можна припустити, що діалог між громадянами, зокрема тими, які відносять себе до середнього класу, та владою є фактично відсутнім. Це значною мірою пояснює низький рівень громадської активності середнього класу.

Громадська діяльність і політика в градації першорядних життєвих потреб середнього класу посідають останні місця — їх важливість відзначили лише третина опитаних (громадської діяльності — 33,1%; політики — 30,5%). У цьому аспекті середній клас фактично не відрізняється від нижчого (31,3% та 30,4%, відповідно).

Рівень залученості середнього класу до громадської діяльності є низьким (таку залученість засвідчили лише 6,0% представників середнього класу), хоч і дещо вищим, ніж нижчого класу — 3,9% (врізка “Громадська активність: залученість до громадської діяльності, чинники активності/неактивності”,

діаграма “*Чи можете Ви сказати, що залучені до громадської діяльності?*”, с.42).

Головними **перешкодами громадській активності** респонденти назвали відсутність вільного часу (62,3% опитаних, що майже в півтора рази більше, ніж аналогічний показник для нижчого класу — 42,5%); недостатність грошей та інших ресурсів (19,3%) та загрозу протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо (17,9%). Примітно, що останній показник відчутно перевищує аналогічний показник для нижчого класу — 10,0% (врізка: таблиця “*Що заважає Вашій громадській активності?*”, с.42).

Рівень **реальної участі представників середнього класу в громадській діяльності протягом останнього року** є, порівняно з нижчим класом, дещо вищим (врізка: діаграма “*У яких формах громадської діяльності Ви брали участь протягом останнього року?*” с.42). Проте, за винятком виборів до Верховної Ради України та місцевих референдумів, жодна форма громадської діяльності не збирала більше 6,0% українського середнього класу.

Градація **чинників, що можуть спричинити потребу в активній громадській діяльності**, є у середнього класу такою ж, як і в нижчого. Водночас, рівень потенційної активності відчутно вищий — особливо за умов, “якщо така діяльність принесе конкретну користь” респонденту або його сім’ї (37,8% проти 30,8%), а також “конкретну користь суспільству” — 29,4% проти 20,5% (врізка: таблиця “*У якому випадку у Вас може з’явитися потреба в активній громадській діяльності?*” с.42).

Участь в окремих громадських організаціях і демократичних процедурах представники середнього класу не вважають першочерговою необхідністю у своєму житті, очевидно, не сприймаючи її як залученість до реально дієвих механізмів впливу на державу та суспільне життя. Як видно з таблиці “*Що з наступного Ви вважаєте необхідним у своєму житті?*”, лише половина (49,9%) опитаних з числа середнього класу вважають значимою для себе участь у виборах; лише 14,7% — участь у профспілках (і це при тому, що, як зазначалося вище, переважну більшість середнього класу становлять наймані працівники та особи, залежні від ситуації на ринку праці).

Лише 7,0% представників середнього класу вважають за необхідне підтримувати діючу владу,

Що з наступного Ви вважаєте необхідним у своєму житті?*
% опитаних

	Середній клас	Нижчий клас
Участь у виборах	49,9	45,1
Робота по впорядкуванню помешкання та прилеглої до нього території	33,5	28,9
Право на участь у акціях протесту	18,1	16,9
Участь у клубах за інтересами	17,4	9,4
Членство у профспілках	14,7	10,3
Підтримка діючої влади	7,0	2,3
Членство у політичних партіях	6,3	2,6
Підтримка опозиції	4,7	6,2
Нічого з наведеного	28,6	31,7
Важко відповісти	3,8	6,6

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

4,7% — опозицію. Членство у політичних партіях є значимим лише для 6,3% опитаних. Водночас, наведені дані є дещо вищими, ніж аналогічні показники для нижчого класу (за винятком підтримки опозиції).

Порівняно з поміркованими формами громадської активності, рівень протестної активності середнього класу (як реальної, так і потенційної) є значно вищим. Примітно, що він є вищим і від аналогічних показників для нижчого класу (таблиця “*Готовність і реальна участь в акціях протесту?*”). Так, реальну участь, наприклад, у дозволених акціях протесту засвідчили 7,4% представників середнього класу — проти 5,9% нижчого⁷; потенційну готовність до участі в таких акціях — 35,7% проти 31,5%, відповідно.

Характер і градація причин, які могли б спонукати **представників середнього класу до участі в законних акціях протесту**, не відрізняються від аналогічних показників для нижчого класу, але спостерігається відчутна різниця у рівні потенційної протестної готовності (таблиця “*У яких випадках Ви могли б взяти участь у законних акціях протесту?*”). Пріоритетні позиції зазначених причин є додатковим свідченням нестійкості матеріального становища середнього класу та його залежності від ситуації на ринку праці, перш за все — від ціни робочої сили: середній клас готовий до протесту у разі значного

Готовність і реальна участь в акціях протесту,
% опитаних

	Середній клас				Нижчий клас			
	Брав участь	Міг би взяти участь	Ніколи не брав би участі	Важко відповісти	Брав участь	Міг би взяти участь	Ніколи не брав би участі	Важко відповісти
Підписання петицій	12,6	36,5	41,0	9,9	11,2	31,9	46,4	10,5
Участь у дозволених акціях протесту	7,4	35,7	45,5	11,4	5,9	31,5	50,9	11,7
Участь у недозволених акціях протесту	1,5	9,6	77,4	11,5	1,2	9,0	76,8	13,0
Захоплення адміністративних будинків, підприємств тощо	0,1	2,9	87,7	9,3	0,6	3,2	85,5	10,7

⁷ Зазначена різниця перебуває у межах похибки і має лише ілюстративний характер.

**У яких випадках Ви могли б взяти участь
у законних акціях протесту?***
% опитаних

	Середній клас	Нижчий клас
У разі значного підвищення цін на найнеобхідніше	41,5	40,0
У разі невивлати зарплат	37,9	30,7
Протест проти злочинності і беззаконня	36,5	32,4
Через низький рівень заробітної плати	34,7	28,9
Протест проти свавілля місцевої влади	29,3	25,8
Екологічні мітинги	23,6	20,0
На захист людей, чиї права були порушені	23,1	19,2
Протест проти масового скорочення робочих місць на якомусь підприємстві або в якійсь галузі	22,3	17,8
Протест проти іноземного втручання у внутрішні справи України	17,4	16,0
Підтримка вимоги імпичменту Президента України Л.Кучми	15,4	17,0
В акціях на захист пам'яток історії та культури	11,6	10,6
Проти дискримінації за расовою або етнічною ознакою	10,4	7,1
На підтримку дій діючої влади	3,4	1,3
Інше	2,4	2,0
В жодному випадку	21,9	27,5
Важко відповісти	6,6	8,1

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

підвищення цін на найнеобхідніше (41,5%) та в разі невивлати зарплат (37,9%); через низький рівень заробітної плати готові протестувати 34,7% опитаних.

Висновки

Значна частка населення України самоідентифікує себе як середній клас. До неї відносять себе 45,6% респондентів.

Ця група відрізняється порівняно більшою соціальною активністю, відчуттям господаря власного життя. Вона має потенціал громадської активності.

Середній клас демонструє високий рівень вербальної готовності взяти участь у законних акціях протесту, що дає підстави очікувати на підвищення його протестної активності в разі виникнення для того вагомих причин.

Водночас, відзначене вище побоювання санкцій з боку влади, що можуть викликати небажане зниження досягнутого статусу, схиляє середній клас до конформізму або соціальної апатії.

Перевага особистісних інтересів над суспільними свідчить не лише про готовність представників середнього класу до самостійного вирішення власних проблем, але й про те, що вони не усвідомлюють свої інтереси як власне класові і тим більше — як суспільно значимі та такі, що їх має прийняти суспільна більшість.

Середній клас не готовий створювати свої власні організації та просувати й відстоювати через них свої інтереси. Що стосується існуючих організацій, то вони переважно не сприймаються середнім класом як "свої". Це посилює його фактичну залежність від держави.

Зазначені моменти дають підстави характеризувати позицію середнього класу в контексті громадської активності (зокрема, протестної) як нестійку та невизначену.

Сьогодні рівень реальної участі середнього класу в громадській і політичній діяльності не відповідає ні рівню його запитів, ні наявному потенціалу.

Це, зокрема, обумовлюється негативними процесами подальшої централізації владних функцій, надзвичайною слабкістю зворотних зв'язків між владними структурами та населенням країни, й відтак відчуженням громадян від влади.

Без зміни такої ситуації та активного включення середнього класу до соціально-економічних і політичних процесів неможливо забезпечити стабільний розвиток суспільства. ■

ОТЛОЖЕННАЯ ЖИЗНЬ, ИЛИ СРЕДНИЙ КЛАСС В УКРАИНСКОМ ИСПОЛНЕНИИ*

Людмила ШАНГИНА,
директор социальных программ
Центра Разумкова

Никто толком не знает, что такое средний класс. Однако все согласны с тем, что именно средний класс — предпосылка и фактор как социально-политической и экономической стабильности общества, так и его гражданской, социально-политической активности.

Поэтому нет в стране партии, которая не считает своей социальной базой средний класс. Нет ни одного более или менее узнаваемого государственного лица, которое не засвидетельствовало бы публично свою преданность идеалам среднего класса и приверженность курсу на его поддержку.

Не избалованные особым вниманием в межвыборные годы, а потому отзывчивые и благодарные, мы отсылаемся на публичные свидетельства почти массовым зачислением себя в средний класс.

Однако, при ближайшем рассмотрении, оказывается, что ни мы, идентифицирующие себя в качестве предпосылки и фактора, ни государство в лице узнаваемых государственных лиц, не соответствуем, как сказал бы Георг Вильгельм Фридрих Гегель, своему понятию. А проще говоря — мы не то, за что пытаемся себя выдать.

Если не вступать в теоретические дискуссии по поводу дефиниций, а охарактеризовать расхожее, быть может, несколько идеализированное представление о среднем классе, то получим следующее.

С экономической точки зрения — это основной налогоплательщик, следовательно — внутренний инвестор, определяющий параметры внутреннего рынка, включая производство. С политической — средний класс определяет электоральные предпочтения, моральные стандарты и ценностные ориентации общества. С социальной — определяет стандарты его, общества, жизни.

Определяя это все, средний класс является основой гражданского общества, гарантом соблюдения демократических прав и свобод граждан и базой так называемой “вертикальной мобилизации общества”, проще говоря — вовлечения в высший класс — как через вхождение в структуры высшей государственной власти, так и через возрастание доходов.

Наличие среднего класса в таких его определениях вызывает ряд вопросов и вынуждает к ряду не очень лестных оценок нас самих, а коль скоро я сама отношу себя к среднему классу, то и

Согласно результатам опроса, проведенного социологической службой Центра Разумкова 7-16 августа 2002г., к среднему классу отнесли себя 45,6% респондентов; к низшему — 47,1%; высшему — 1,1%; не смогли определиться — 6,2% опрошенных. В декабре 2000г., когда Центром Разумкова проводился аналогичный опрос, распределение ответов было несколько иным: тогда к среднему классу отнесли себя 47,0% граждан; к низшему — 44,5%; высшему — 1,2%; не определились — 7,3%. Таким образом, динамика изменений скорее негативная, но коль скоро она пребывает в пределах погрешности, то основанием для достоверных выводов быть не может.

Среди респондентов, отнесших себя к среднему классу, 49,3% мужчин и 50,7% женщин. Большинство (57,1%) среднего класса составляют граждане активного трудового возраста — 25-49 лет; 20,5% — молодежь 18-24 лет; 22,4% — граждане старше 50 лет. По уровню образования большинство (65,7%) принадлежит лицам, имеющим среднее общее или специальное образование; 20,4% — граждане с высшим образованием; 7,4% — с незаконченным высшим; младшие специалисты и бакалавры составляют 1,3% среднего класса.

По социальному статусу наиболее значимые группы среднего класса составляют специалисты (19,8%); квалифицированные рабочие (14,7%); пенсионеры (13,5%); ученики и студенты (8,5%); служащие (7,8%). Предприниматели составляют 4,7% среднего класса; руководители разного уровня — 3,3%; фермеры и арендаторы — 0,1%.

Опрос проведен 7-16 августа 2002г. во всех регионах Украины. Опрошены 2004 респондента старше 18 лет. Проект осуществлен при поддержке Freedom House и USAID.

* Статья опубликована в тижневику “Зеркало недели”, 9 ноября 2002г., с.1,5. Друкується мовою оригіналу. — <http://www.mirror.kiev.ua/ie/show/418/36713>.

оценки эти прошу считать самооценками и простить нескромную речь от первого лица.

Вопрос первый: сколько?

Для того чтобы средний класс делал все написанное выше, его, во-первых, должно быть много, и он, во-вторых, должен иметь соответствующие доходы, деньги то есть.

Первое понятно — чтобы в обществе что-то определять, надо иметь либо власть в прямом значении этого слова — государственную власть, со всеми ее легитимными атрибутами легального насилия, от закона до заведений, элегантно именуемых пенитенциарной системой. Либо иметь возможность шапками закидать, значит шапок должно быть много — более половины, если на дворе у нас пропорциональная демократия.

Интересно, что по поводу этого атрибута среднего класса у меня с моим государством расхождений нет.

Прежде всего, мое государство согласно с тем, что средний класс у него должен быть — коль скоро оно, во-первых, объявило себя демократическим, правовым (далее — по тексту Конституции), и, во-вторых, оно примерно по вторникам и четвергам хочет в Европу — а там принимают только по предъявлению гражданского общества, оно же в некотором смысле средний класс.

Государство согласно также с тем, что среднего класса должно быть много — поскольку см. выше о шапках: как иначе объяснить, кто источник власти в стране? Быть избранным маргиналами — честь невелика, а слыть поставленным олигархами — тем более, особенно по вторникам и четвергам.

Поэтому все как одно государственные лица озаботились поиском среднего класса в Украине.

Первой, как и следовало ожидать, средний класс обнаружила милиция. Налоговая. Внушительный авторский коллектив руководящих сотрудников Государственной налоговой администрации Украины под руководством непосредственно г-на Азарова опубликовал в начале 2001г. статью под пугающим пересичного читателя названием “Эконометрия физических лиц Украины”. Прodelав с физическими лицами множество болезненных операций с привлечением формул, над которыми рыдал бы Максвелл, индексов некоего Джини и прочих логарифмизированных процедур, налоговая милиция пришла к выводу о том, что в Украине “на рынке товаров и услуг существует группа физических лиц, которую можно рассматривать как главного продавца, главного покупателя и главного налогоплательщика”. Доля этих самых лиц, отнесенных авторами к среднему классу, определена в 55% “всех физических лиц” и точно сосчитана — 10174740 шт.

Затем в поиск включился Президент. В послании Парламенту “О внутреннем и внешнем положении Украины в 2001г.” он представил социальную структуру украинского общества более рельефно, но через множество переходных по разным параметрам предложил вывод о наличии в стране “ядра уже сформированного среднего класса” в количестве 12,3% населения и группы, имеющей

“потенциальные возможности” в него вхождения — 40-45%, что в сумме примерно равно результату милицейского розыска.

Второй атрибут среднего класса — “соответствующие доходы” — вызывает у меня с родным государством в лице его высоких представителей разногласия. Г-н Азаров полагает, что средний класс начинается с 60 грн. в месяц и заканчивается где-то в районе 725 грн., поскольку 726 грн. — это уже средний доход “очень богатых физических лиц”.

Г-н Президент показал более глубокое расположение ко мне, считая меня не по номинальным доходам, а по реальным расходам и расположив их в пределах от 335 грн. до 643 грн.

Кстати, в послании Президента общая характеристика среднего класса “определенный уровень дохода” в приложении к среднему классу в Украине ненавязчиво заменена на “средний доход”. Улавливаете разницу?

Разница есть. Если средний класс хочет быть основой гражданского общества и в качестве такового противостоять государству (еще раз — противостоять государству, а не только второй десяток лет радоваться его суверенному наличию), то его доход должен быть именно определенным, а не средним по палате.

Оговорка для национал-патриотов. Граждане, относящие себя к среднему классу, есть заметно большие приверженцы государственного суверенитета Украины, нежели те, кто признал свою принадлежность к низшему. Согласно результатам опроса, если бы референдум о провозглашении государственной независимости Украины происходил сегодня, то поддержали бы независимость 56% представителей среднего класса против 44,1% низшего; не поддержали бы — 28,7% и 37,5% соответственно. Однако государственный суверенитет, будучи достигнутым, неизбежно превращается из великой цели в обыкновенное средство обеспечения достойной жизни граждан, и ничего более. Типа зубила, молотка или прочей лопаты. И когда эта лопата начинает работать только на то, чтобы украсить себя бантиками, в обществе заканчивается

жизнь и начинается культ лопаты. Пиетет перед государством только потому, что оно свое, родное и титульное, чреват означенным культом, и тем быстрее чреват, чем дольше на него любоваться, ничего от него не требуя...

Государство — это такая вещь, которая сама по себе демократической, правовой и социальной не становится. Даже если четыре раза записать это в его, государства, Конституцию. Государство становится таким только в том случае, если его вынуждают к этому его граждане. И только в этом смысле говорится о противостоянии гражданского общества, оно же средний класс, и государства. Перефразируя известную формулу непопулярного нынче классика, можно сказать так: “Правовое государство возникает там и тогда, где и когда возникает средний класс”. Иначе — это территория с населением. А уж если им не повезло и президентом стал не Франклин Делано Рузвельт или шевалье де Голль...

Так вот, для того, чтобы противостоять государству, средний класс должен иметь именно определенный доход. Вычислить его нетрудно. Этот доход должен обеспечивать представителю среднего класса возможность содержать: (а) семью; (б) как минимум одного нетрудоспособного согражданина (гражданки) — через налоги; (в) 1/10 адвоката — через гонорар; (г) 1/100 журналиста — через покупку информпродукта; (д) 1/100 чиновника — через те же налоги (заметьте — не 1/19, как в моем государстве сегодня...). И, наконец, обеспечивать возможность делать накопления — через вклады в банк, страхование всего и вся или прятание денег в чулок, а также инвестирование в собственное будущее — через образование, свое и детей.

Зачем так много? Во-первых, если я хочу быть средним классом, то это я, а не государство, должна содержать СМИ и как минимум институт адвокатов (если уж не сумела добиться действительной независимости судебной власти в целом и, похоже, добиваться не собираюсь). Только и исключительно только в этом случае и СМИ, и адвокатура будут независимы. От государства. Они будут зависимы от меня. Как и я от них. Ибо, с другой стороны, я есть основа гражданского общества и гарант демократических прав и свобод только и исключительно в том случае, если у меня есть как трибуна, так и защитник от своеволия государства.

Скромно прикинув по узаконенному на текущий год прожиточному минимуму означенные составные искомого дохода, получим где-то 1630 грн. в месяц “грязными” на одну работающую душу, относящую себя к среднему классу. Сколько у нас граждан, имеющих такой доход?

Поскольку ни один гражданин страны, где то ли 40%, то ли 60% экономики в тени, будучи в здравом уме и трезвой памяти, ни одному интервьюеру правды о своих доходах не скажет, то целесообразно обратиться к данным Госкомстата.

Я как сестра братьев по доходу

Обратившись, убеждаемся, что наша статистика заслуживает занесения во все книги всех Гиннесов в номинации “а фиг поймешь”. Градация доходов домохозяйств тщательно подсчитывается в диапазоне

от менее 60 грн. до 300 грн. — в этом диапазоне наличествуют девять градаций с разницей в 30 грн., или чуть более \$5. Очень похвальная скрупулезность, Гобсек — дитя неразумное. Далее с подсчетчиками происходит необъяснимый припадок широты души, они швыряют счета оземь, рвут тельняшку и дают 1 (прописью: одну) градацию доходов на питающуюся душу: “понад 300 грн.”. Т.е. все, у кого “понад”, во-первых, считаются одним, так сказать, классом, во-вторых — “высокодоходным”.

Хочется увидеть разработчика градаций, сделать глазки, вздернуть плечико и пискнуть томным голосом: “Ах, вы мне льстите!”. Еще бы! Встретив в троллейбусе, например, Александра Волкова в компании с братьями Суркисами и Медведчуками, я могу теперь интимно и с полным правом хлопнуть их всех по спине с криком: “Привет, ребята! Я с вами одних доходов, удачной вам охоты”. Остается только эту компанию встретить, я, к несчастью, редко езжу в троллейбусе их маршрута.

Таких, как мы с братьями, 19,1% населения. Т.е. даже по нашей суверенной статистике, 80,9% украинских граждан имеют доходы ниже прожиточного минимума на душу, которая в этом конкретном случае трактуется отнюдь не по идеалисту из всех философских идеалистов Плотину, а вполне и вульгарно плотики, т.е. хочет есть-пить, одеваться-обуваться, обогреваться и светить себе лампочкой Ильича, а также еще много чего.

А еще мне нравится госкомстатовская форма “Доходы и расходы домохозяйств”. Там в структуре моих расходов есть такая чудная графа: “Иные расходы (помощь родственникам, другим лицам, покупка акций, сертификатов, вклады в банки, алименты, строительство жилья и др.)”. Попробуйте узнать, сколько я откладываю в смысле накоплений?

Я не знаю, зачем меня считать вместе с людьми, доходы которых, наверное, того же порядка, что и доходы отдельных моих сограждан, о которых сообщила недавно одна из польских газет. Но я знаю, что огромное количество авто представительского класса в стране свидетельствует, что эта страна — Бруней. А если не Бруней, то значит развивается она по красиво называемому латиноамериканскому типу, можно — африканскому. Т.е. путем резкого и навсегда размежевания на очень-очень богатых и просто бедных. Ибо все богатые семьи плачут по-разному, а бедные — одинаково. Причем размежевание это происходит не потому, что очень-очень приложили к добычанию своего богатства сверхтрудовые усилия, а потому что.

Назначение на вакантное место среднего класса

В очевидном отсутствии сколько-нибудь значимой группы граждан, получающих определенный легальный доход, государственные лица просто назначают некую, как упоминалось выше, обязательно большую группу населения средним классом.

В послании Парламенту по итогам 2001г. к среднему классу (среднедоходным) фактически отнесены те, кто имел уровень расходов от 335 грн. в месяц, что составляло прожиточный минимум в

2001г. в расчете на работающее лицо. Трогательно просчитана верхняя планка — даже не двойной минимум, а 643 грн. Если у вас 644 грн. — то вы уже “заможный” и можете хоть ногой дверь в гольф-клуб открывать, хоть на Гавайях акул ловить, никто вам не указ, заплатил налоги — и спишь спокойно, пусть г-н Азаров нервничает. Стоп. Здесь Николай Янович действительно нервничает, ибо настоящие “заможні” налоги-то как раз и не особо платят. Т.е. они не платят подоходный налог с операций, благодаря которым и становятся “заможными” — с недвижимостью, акциями и просто с дивидендов. Вы знаете хоть одну страну в мире, где рантье не платит подоходный налог с ренты? Это Украина.

Итак, если я тратила в прошлом году 643 грн. в месяц, то я — средний класс. Прожиточный минимум на меня, работающую, 335 грн., т.е., если бы я не тратила на предметы, надо полагать, роскоши, то оставалось бы у меня в месяц 308 грн., или \$57. В год — \$684. Представляете, как можно разогнаться на эти деньги? Можно купить два квадратных метра жилья на Позняках или 75 квадратных сантиметров — в Царском селе; можно — колесо от Жигулей или брелок для ключей от “Мерседеса” — это на случай, если я почувствую себя “базой вертикальной мобилизации общества”.

Можно вообще ничего не покупать и копить на жилье среднего класса. Нетрудно сосчитать, что на двухкомнатную квартиру площадью в 100 квадратных метров в том самом селе — а оно, по нормальным меркам, и есть среднее, — мне надо копить ровно 110 лет. Так долго не живут даже “заможні”. Судя по тому, как они торопятся, у каждого “заможного” скоротечная чахотка. Но это уже другая тема.

Самоидентификация по инерции

Несмотря ни на что, я гордо именovala себя средним классом и тогда, когда моя заработная плата, ввиду малого роста (не путать с возрастанием), могла разглядеть только шнурки ботинок прожиточного минимума, и сейчас, когда она смело смотрит ему прямо в глаза. И даже пытается расти вместе с ним. Ей трудно, потому что она облагается. Т.е. зарплата, равная прожиточному минимуму, облагается всеми видами налогов, как взрослая. Необлагаемый минимум у нас до сих пор — 17 грн.

У меня есть кот. Турецкая ангора, глухой, как пень, по паспорту — Лики Лэсли Эдуард, в быту — Котя. Так вот он на 17 грн. в месяц с голоду сохнет, умрет т.е. И даже если бы у него не было паспорта, все равно сохнет. Так что это такое — 17 грн. — в расчете даже не на кота, а на ту самую плотски понимаемую человеческую душу?

Это такая сумма, которая позволяет заместителю министра труда и социальной политики г-ну Овчаренко с нескрываемой гордостью за страну рапортовать мировому сообществу, куда мы не менее гордо по вторникам и четвергам шествуем, что минимальная заработная плата в Украине всего за шесть последних лет выросла в 11 раз.

Слышите стук упавших тел? Это упало мировое сообщество. У него так быстро сроду ничего не вырастало. Конечно, если бы оно знало, что и от чего считает г-н заместитель министра, то оно

никуда бы не падало. Ибо знаменитая исходная 11-кратного роста — это сестра-близнец необлагаемого минимума, установленная Указом моего Президента в 1996 г. в размере 15 грн., и не кота, а на ту самую плотски понимаемую человеческую душу. Хотя, как знать, мировое сообщество — оно слабенькое и нервы у него ни к черту. Чуть что — брык с копыт и ну голосить — нарушают, мол. Ну, нарушают, делов-то... Я же молчу.

Да, так о чем это мы? О соответствии признакам. Следующий — наличие собственности. На недвижимость, средства производства, землю и прочее.

Если я средний класс, то должна иметь собственное жилье. Никому я ничего не должна, только три четверти (75,9%) представителей среднего класса имеют квартиры, неполная четверть (23,3%) — “загородные дома”, в сторону жилмассива “Золотые ворота” не смотреть. И все.

С собственностью на средства производства то ли сложнее, то ли проще. Заводов, газет, пароходов и даже завалившего (никаких намеков) банка у меня не наблюдается. У моих сограждан — тоже не особо, судя по тому, что в составе среднего класса их, предпринимателей — 4,7%, и еще 0,1% — фермеров и арендаторов.

Однако, без ложной скромности, сообщаю: у меня есть некие знания (много) и опыт (больше, чем хотелось бы, если учесть, что он напрямую связан с возрастом). Ввиду этого обстоительства, я очень люблю Дэниэла Белла, известного социолога и знатока современного развитого общества, заявившего: “Постиндустриальное общество организовано вокруг знания в целях социального контроля и руководства обновлением и изменением”. А также назвавшего средний класс классом “инженеров и профессоров”. Но Д.Белл, к несчастью, не занимал должность г-на Гальчинского и не сумел внушить моему гаранту моих же прав эти простые мысли. Впрочем, гарант и сам должен был бы знать это. Как ракетчик.

Как бы то ни было, а моя собственность, хоть малый бизнес, хоть знания — в Украине не проходит, они здесь как бы мои личные, а не общественно значимые. У нас свои правила и свой средний класс, среднедоходный.

Нет, господа, среднего класса по-украински. Почему, скажите на милость, у меня в стране цены должны быть выше европейских, а средний класс — “украинским”? Чуть что — и все госкомы рассказывают мне о мировых ценах, хоть на газ, хоть на услуги дворника. Два ведомства патристичны донельзя и Европу в упор не видят — это министерство моего труда и его, министерства, социальной политики, а также налоговая милиция. Они убеждают меня в том, что Украина — бедное государство, пенсионеров — тьма, бюджет махонький — неприлично с чем-то приличным сравнивать. Отсюда, граждане, берите шило, прокалывайте дырочки и не морочьте бедному государству голову, ему и без вас тошно.

О бедной стране замолвленное слово

В послании Президента обо мне говорится так: я (без братьев) — это “лица, имеющие надлежащие образование, профессиональную подготовку, желание работать и самостоятельно, без надежд на какую бы то ни было (!) помощь, обеспечивать приемлемый уровень жизни себе и своей семье”.

Никогда и ни в чем я не была так согласна с моим Президентом, как в этом его заявлении.

Но возникает вопрос: а на кой мне, простите, государство? на кой этот миллион чиновников, живущих за мой счет? они никак не моя семья, но именно им я уже создала приемлемые условия жизни. И создаю, отстегивая от означенной выше и равной прожиточному минимуму меня одной (без детей, родителей, бабушек и кота) зарплаты 17,5% ежемесячно.

Когда мое государство устами моего Президента начинает радоваться потере мною патерналистских настроений, то либо оно не понимает, что я теряю веру в него, либо оно все понимает, но его это устраивает. Его устраивает возможность брать с меня налоги и ни за что не отвечать.

Налоги оно берет от души. Налог с материальной помощи, налог с добровольных пожертвований на нужды семей погибших, с “погребальных” и прочее.

Ответственность? Ноль. Если кто о его, государства, ответственности заикается — тот пережиток советского строя и патерналист поганый.

А я, между тем, не патерналист. Если разобраться.

Помощь со стороны государства, таки да, в системе моих жизненных потребностей занимает достаточно высокое место — важность ее отметили 69,7% представителей моего класса (против 80,0% lower-класса). Однако помощь со стороны государства подавляющее большинство (84,7%) среднего класса понимают, прежде всего, как создание соответствующих условий занятости трудоспособных граждан: установление адекватной цены труда (рабочей силы) — 56,4%; создание рабочих мест — 21,6%; создание условий для свободного предпринимательства — 6,7%. Еще 3,2% видят помощь в социальных кредитах на приобретение жилья, образования и т.д. — каковые кредиты тоже отбавывать, как известно, надо. Как субсидии, льготы и социальные выплаты малообеспеченным государственную помощь рассматривают только 10,8%

представителей среднего класса, что почти вдвое меньше, чем среди lower-класса (19,5%). Т.е. — никакого патернализма, расчет на себя, свои силы и ответственность.

Я только хочу, чтобы мое государство выполняло функции добропорядочного буржуазного и либерального, не говоря уже о правовом и социальном.

Теперь о бедности моей страны и моего государства. В упомянутой выше статье господ налоговиков есть замечательное утверждение. Отмеряя мне от 60 грн. и без зазрения совести обзывая при этом средним классом, они с порога отмели любые попытки возражений, заявив: “В бедной стране не может быть богатым средний класс — самая значительная часть трудящихся”. Заявление само по себе блестящее, и непонятно даже с какой стороны к нему подступиться. Если вывод сделан на основании того, что в моей стране действительно реально и очень богатыми является далеко “не самая значительная часть трудящихся”, то аргумент безусловно гениальный и неубиенный. Возразить нечего.

Если, однако, оставить в покое богатство трудящихся и оглядеть внимательно страну, то возникают некоторые сомнения в ее бедности. И не стоит разглядывать леса, реки, пресловутый чернозем и невероятные возможности транзита из варяг в греки и обратно, чего и кого ухватишь. Можно всмотреться только в концентрированное выражение богатства страны — бюджет ее государства.

Итак, махонький бюджет.

45 млрд. грн. — это, конечно, до неприличия мало. От бедности страны? Сумма налоговых льгот, которые мое государство, по неизвестным мне причинам предоставляет даже ликеро-водочным заводам и заводикам, надо полагать, ввиду их нерентабельности, равна, говорят, как минимум половине махонького бюджетика. Если льготы не предоставлять, бюджет, следовательно, мог бы составить 67 млрд. хоть и гривен. Тоже не Бог весть что. Но еще говорят, что в тени у нас то ли 40%, то ли 60% экономики. Возьмем среднее и прикинем, каков бы был махонький бюджет, выведи мы, наконец, ее на свет — где-то за 100 млрд. Это, заметьте, мы еще ничего не сделали. Т.е. мы не ввели нормальные налоги — налоги во всем цивилизованном мире взимаемые. На недвижимость, на дивиденды, на доходы по операциям с той же недвижимостью и теми же акциями. Просто, наконец, не снизили налоги уже имеющиеся и тем самым расширили налоговую базу. Много всего можно сделать на месте государства, имея на то желание или, красиво говоря, политическую волю.

Есть хорошая украинская пословица. Что-то там с Иваном, то ли бедным, то ли дурным, но не сложилось. Никогда не могла понять, что в ней первично: дурной — и потому бедный, или бедный — и потому в голове тараканы. Нет, наше государство бедное, не потому что с головой у него плохо. С этим-то как раз все в порядке. Для себя. Государство мое не бедное, оно просто врет и от меня втихоря подворовывает. А у меня действительно с головой не то, если я молчу, вместо спросить его внимательно, где богатство моей бедной страны.

Вопрос второй: кому нужен средний класс?

Менее всего — власти. Чего проще — располагая властью, практически не дать этому обществу возникнуть.

Для этого нужны всего три вещи.

Первая — держать цену труда, в том числе и прежде всего — квалифицированного, на уровне упомянутых выше ботинок прожиточного минимума. Вторая — придавить мелкий, средний и любой другой, но с властью не согласный бизнес так, чтоб неповадно было. Третья — лишить граждан правовой защиты путем контроля над судебной властью, а возможности вякать — путем контроля над СМИ.

Все это сверху следует украсить незатейливой, но красивой и главное — очень тесно соседствующей со статьей о подрывной деятельности формулой о тождестве нынешней власти и мира если не на земле, то в отдельно взятой стране Украине.

Что и делается. Обстоятельно, без суеты и под аккомпанемент заботы о среднем классе и его будущем.

В президентском послании под названием “Европейский выбор” содержится перспективный план моей жизни до 2011г. К указанному году мой удельный вес планируется довести “не менее чем до 45-50% от общего количества населения, одновременно сократив долю людей с доходами, ниже прожиточного минимума”. Так и написано.

Докладываю. За 10 лет доля указанных людей сократится сама собой, ибо если людям платить меньше прожиточного минимума, то они, как правило,дохнут, не хуже моего кота.

Вывод следует из несложного подсчета. Предполагается рост реальных доходов граждан “на 6-7%” в год. Нетрудно сосчитать, что за 10 лет это составит в лучшем случае их, реальных доходов, двукратное возрастание. Т.е. часть моих сограждан, сегодня получающих доход в половину нынешнего же прожиточного минимума, имеют все шансы не дожить до счастливого будущего по причине естественного падежа.

Зато я смогу купить уже не один брелок для “Мерседеса”, а где-то с два и подарить их своим братьям по доходу. Во всяком случае, означенного выше определенного дохода мне в течение ближайших 10 лет не видать.

Для того чтобы действительно довести мой доход до такого уровня, это государство в его нынешнем кадровом составе ничего делать не будет. Эти кадры вынесли из неизменно босоногого своего детства два качества: зависть и жадность. На босоноготь можно реагировать двумя способами: обуть ботинки и успокоиться. А можно — вечно помнить о том, что когда ты ходил босым, рядом кто-то в штиблетах на кнопках утюжил. И вечно, и всеми способами копить на очередную пару, чтоб было много, еще больше, больше, чем у всех вместе взятых. Это хроническое, это неизлечимо.

Ладно, уgomонимся. Это они такие. А мы, граждане этого государства, гордо полагающие себя средним классом? Способны ли мы противостоять его цинизму и вынудить его к ответственности?

Вопрос предпоследний: вы будете участвовать?

Хорошо было гражданам древним и при этом греческим. Вопросом об участии в делах общественных они не мучались, поскольку не задавались. Четко и ясно — если свободен, топай на агору, участвуй. Свободен, заметим, в смысле свободы, а не времени.

У нас по-другому. Мы хотим иметь устраивающее нас государство, мы хотим жить в устраивающем нас обществе, но у нас нет желания и времени шастать по агорам.

Общественная деятельность и политика в ранжире первостепенных потребностей среднего класса занимают последние места — их важность отметили только треть опрошенных (общественной деятельности — 33,1%; политики — 30,5%). В этом плане средний класс фактически не отличается от низшего (31,3% и 30,4% соответственно).

Уровень вовлеченности среднего класса в общественную деятельность несколько выше, чем низшего, однако его показатель способен поставить в тупик любого грека любой степени древности — 6,0%. Против 3,9% низшего.

У 57,6% представителей среднего класса, не занимающихся общественной деятельностью, нет в ней потребности; у 28,5% — нет возможности; у 13,9% — нет ответа. Большинство (62,3%) из числа тех, кто не имеет возможности (но, надо полагать, хотел бы) принимать участие в делах общества, объяснили эту самую невозможность отсутствием времени.

И это при том, что мы в большинстве своем недовольны ни собственной жизнью, ни собой, ни государством.

Только 26,7% представителей среднего класса удовлетворены своим социальным статусом (а удовлетворенность собственным статусом — это, заметим, тоже один из основных признаков настоящего среднего класса); 64,7% — не удовлетворены; 8,6% — не определились, что тоже ни о чем хорошем не свидетельствует.

Только 9,4% представителей среднего класса, этого, по выражению г-на Азарова, “главного налогоплательщика” чувствуют себя хозяевами своего государства; подавляющее большинство — 82,9% — себя таковыми не полагают; 7,7% — в своих чувствах не разобрались.

Только 8,7% “главных налогоплательщиков” всецело поддерживают деятельность Президента (против 43,8% не поддерживающих); 4,9% — Парламента (против 42,2%); 7,4% — Правительства (против 35,2%); 9,1% — суда в стране (37,8%).

Если назвать Президента по фамилии, то деятельность Л.Кучмы поддерживают лишь 7,4% представителей среднего класса, не поддерживают — 50,1%.

Казалось бы, при таком положении вещей, мы, такие трудоспособные, образованные, квалифицированные и далее по тексту, должны были бы немедленно “восстать, вооружиться, победить...”. Вниманию органов государственной безопасности — это не призыв к вооруженному свержению законно и мною же самой избранной власти. Это цитата. Автор просто не может найти подводку. Итак, “...победить. Или погибнуть? Умереть, уснуть. Какие сны в том смертном сне приснятся, когда покров земного чувства снят? Вот и разгадка. Вот что удлиняет несчастьем нашу жизнь на столько лет. А то — кто снес бы...”. Еще раз — подводка, цитата. Это не о нас. Это о Дании. Был такой принц Гамлет, сын Гамлета, короля датского. Это он мучился процитированным вопросом, широко известным под названием “Быть или не быть?”. Там у них честь требовала защиты кровью и на кону стояла жизнь.

Сегодня, чтобы защитить гражданскую честь, достаточно внятно сказать. А если не слышат — выйти на открытое место, упомянутую выше агору т.е., и сказать громче. Можно забастовать, наконец.

Ведь и сегодня на кону стоит жизнь. Правда, противопоставленная все же не “смертному сну”, а тоже жизни, но нас не удовлетворяющей и нашему статусу не соответствующей, иными словами — выживанию.

Только 22,4% представителей среднего класса удовлетворены уровнем собственного благосостояния; 26,3% — возможностью получить заработанное собственным трудом; 23,6% — равенством прав и возможностей; 38,1% — работой.

Конечно, по статусу нам положен, как абсолютно правильно отмечено в президентском послании, “умеренный политический консерватизм; заинтересованность в поддержании социальной стабильности”. Т.е. мы как бы должны поддерживать.

Да, но. “Заинтересованность в поддержании социальной стабильности” у среднего класса существует лишь в том случае, если эта самая социальная стабильность его, этот самый средний класс, устраивает. Если нет — средний класс демонстрирует, что он не только средний, но еще и весьма гражданский, т.е. что он и есть основа гражданского общества, вынуждающего государство (власть, конкретных ее исполнителей) социальную стабильность изменить.

Социальная стабильность не исчерпывается миром и покоем. Если иметь в виду только это, то никогда мы не были так стабильны, как накануне краха. Называлось — “застой”. Социальная стабильность стабильна лишь тогда, когда она устраивает если не всех, то большинство, т.е. тот самый средний класс (“заможных” любая стабильность, равно как и нестабильность, устраивает по определению, на нестабильности зарабатывают даже больше, чем на стабильности).

Обратимся к авторитетам. “Лишь в гражданском обществе существуют условия, которые заставляют людей принимать социальный порядок добровольно, без страха... Только в обстановке постоянного роста благосостояния, когда социальная жизнь превращается в игру на выигрыш, большинство может быть действительно, безо всякого устрашения, заинтересовано в статус-кво”. Это Эрнест Геллнер. Не столь, возможно, блестящий знаток гражданского общества, как наши государственные мужи, но работы свои писал сам и признанием в научном мире пользовался по праву.

Итак, еще раз — социальная стабильность поддерживается гражданским обществом только тогда, когда “социальная жизнь превращается в игру на выигрыш”. А не на выживание.

“Только в обстановке постоянного роста благосостояния”. А не в ситуации, когда только возвращение к уровню благосостояния десятилетней давности мне обещают через 25 лет. Т.е. собственно, и не мне. По естественным причинам.

Вопрос последний: вы будете играть в суперигру?

И не надо делать вид, что мы, как уважающие себя представители среднего класса, не знаем, что это за вопрос. Видели и не раз — стоит на поле чудес человек уже выигравший утюг, а Якубович предлагает авто, но с риском проиграть утюг. И человек мучительно задумывается...

Я часто напоминаю себе этого человека. И часто мучительно думаю: почему я — такая трудоспособная, образованная, квалифицированная и

далее по тексту — терплю сложившийся и укрепляющийся диктат власть имущих? Почему я позволяю им мне лгать, открыто и нагло? Почему я позволяю им унижать не только меня, но и мою страну? Ведь они лгут не только мне. Мне, честно говоря, уже безразлично, продавали или не продавали эти злосчастные “Кольчуги”. Мне просто стыдно, я понимаю: мир готов поверить в эту самую продажу и во все что угодно про мою страну, ибо когда ракета сбила гражданский самолет, люди, по долгу службы представляющие мою страну, лгали до последнего и даже сейчас пытаются лгать. Мне стыдно. Им — нет. Но я молчу.

Что может вынудить меня подать голос не только в закрытой кабинке избирательного участка, или, политологически говоря, проявить гражданскую активность?

Прежде всего — ситуация, при которой “под угрозой окажутся жизнь, здоровье или благосостояние моих близких и активная общественная деятельность будет способствовать ликвидации этой угрозы” (такой вариант ответа отметили 38% представителей среднего класса); затем — “если такая деятельность принесет конкретную пользу мне или моей семье” (37,8%), либо — “конкретную пользу обществу” (29,4%). Хотели бы получать за общественную деятельность деньги 18,2%; прославиться за счет такой деятельности — лишь 3,5%. Превалирующие мотивы отлично характеризуют нас. И если мы, как было сказано выше, в подавляющем своем большинстве не видим сейчас потребности или не находим времени для общественной деятельности, то это должно было бы означать, что “жизнь, здоровье и благосостояние” наших близких вне всяческой угрозы.

Увы. Скорее это означает, что мы не осознаем свои собственные интересы как интересы всего общества — вспомним указанную выше и весьма элементарную характеристику среднего класса как определяющего моральные и прочие стандарты...

Соответственно, мы в упор не видим тех, от кого непосредственно зависит наше собственное благосостояние и кто, в свою очередь, зависит от нас. Как уже говорилось, между мной как средним классом и государством как таковым стоят, как минимум и прежде всего, два человека — журналист и юрист.

Сегодня у меня на глазах государство в лице десятка чиновников ведет настоящую войну против журналистов... Я молчу. То ли искренне не понимая угрозы самой себе, то ли не желая ее видеть.

Войну против юристов объявлять не надо. Наш суд так и не был независимым, и меня это не трогало. Не трогало? В течение года львовские суды

не принимали иски учителей о взыскании с работодателя заработанных учителями денег. Суды не принимали иски граждан. А?

...Когда-то один из немецких католических священников, характеризуя становление тоталитаризма в Германии, сказал: “Когда пришли за моим соседом-иудеем, я молчал. Когда пришли за моим соседом-протестантом, я молчал. А потом пришли за мной, и за меня заступиться было уже некому”.

Я рассчитываю, что придет лидер и сделает за меня то, что должна сделать я. Хотя бы определиться. Но лидером я назначила очень похожего на себя саму Виктора Андреевича. Так мы с ним и живем — ждем, кто первый из нас определится. Он, быть может, и хотел бы опереться на средний класс, но найти его на ощупь не может. Я тоже — только вроде готова за ним, глядь, он уже на пасеке. Я домой — а он на трибуне меня зовет, пока добежала — опять он картинки рисует. А что прикажете ему делать? Я, конечно, на выборах за него проголосовала. Но когда затем избранное мною большинство в Парламенте открыто и нагло превращали в случайно туда попавшее меньшинство, где я была? Под Парламентом с лозунгом “Не позволю”? Нет, я дома сидела.

Потому что между авто потом и утюгом сейчас я выбираю утюг. Выживание сейчас, жизнь — потом. Вот такой я человек, и все тут.

Я даже гимн для своей страны такой выбрала. “...Ще нам, браття українці, **усміхнеться** доля. **Згинуть** наші воріженьки... **Запануєм** і ми, браття,... Душу й тіло ми **положим** за нашу свободу...” Все это **будет** потом, завтра, когда-нибудь... ■